

İ'câzü'l-Kur'ân Fikri: Mahiyet, Tarihsel Süreç ve Literatür

Numan KONAKLI*

Öz

Kur'an dilinin bir niteliği olarak kullanılan i'câz terimi genel olarak Kur'an'ın erişilmezliği ve diğer söz ve metinlere üstünlüğü anlamlarına gelir. Nüzül döneminde ilahi mesaja tepki gösterenlere karşı Kur'an'ın meydan okunması ve buna cevap verilemeyişi İslami çevrelerde Kur'an'ın üstünlüğüne (i'câz) bir kanıt olarak ileri sürülmüştür. Bu çerçeveden hareketle ifadelendirilen i'câz terimi ilk dönemlerde kullanılmamış hicri üçüncü yüzyılın başlarından itibaren Kur'an'ın belagatçe erişilmez üstünlüğüne işaret eden teknik bir terim haline gelmiştir. Etrafında önemli tartışmalar yapılan i'câz konusunun özellikle dil ve belâgat ilimlerinin inkişaf etmesinde önemli rolü olmuştur. Bu yazıda İslami düşüncede önemli bir yer tutan bu konunun Kur'an'ın nüzülünden günümüze kadarki süreçte ele alınışını mümkün olduğu kadar tarihi bir seyir takip edilerek incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İ'câz, mu'cize, Kur'an, tehdî, Mu'tezile, sarfe, Nazzâm, Câhız, nazm

The Idea of I'djâz al-Qur'an: Property, Historical Process and Literature

Abstract

The term of i'djaz al-Qur'an that used as a qualification of Qur'an's language generally means inimitability and Qur'an's excellence against other discourses and texts. During the Qur'an's first historical period, had challenged by the Qur'an against protesters of divine message. However the protesters couldn't answer the challenge of the Qur'an. In Islamic environment had asserted this situation as an argument of Qur'an's excellence. The term of i'djaz that expressed by setting forth this frame was not used by earlier scholars. By the early part of the third century the word i'djaz had come to mean that uniqueness of the Qur'an. In this century the word i'djaz had become the technical term about Qur'an. This subject that had done considerable discussions around it has more important role in the development of sciences of language and rhetoric. In this article we will read quiddity of the i'djaz and his historical story in Islamic thought.

Keywords: Miracle, I'djaz, Qur'an, Challenge, Mu'tazila, Sarfa, Nazzam, Jahiz, Composition

Giriş

İ'câz kelimesi sözlükte “bir nesnenin arka kısmı ve bir işin sonu” anlamlarına gelen “ac” mastarından türemiştir. Daha sonra Arap örfünde “bir işi yapmada kusur göstermek, gücü yetmemek” durumunu ifade eden bir eylem adı olmuştur. Daha belirgin olarak “güç yetirememek, yapamamak” anlamını taşıyan ac kelimesinden türemiş olan i'câz kelimesi, if'âl vezninde bir mastar olup “acı bırakmak” anlamını taşımaktadır.¹ Aciz bırakmak anlamına gelen i'câz kelimesiy-

* Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmeni.

¹ bk. Firuzâbâdi, Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Beyrut 2003, “a.c.z.” md., s. 464; Râgıb İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, Beyrut 2002, “a.c.z.” md., s. 547.

le ilahi kitabın özel ismi olan Kur'an kelimesinin bir araya gelmesiyle oluşan i'câzül-Kur'ân terkihi, Kur'an'ın erişilmez üstünlüğünü ve O'nun insanların ortaya koymaya güç yetiremeyeceği bir söz/kelâm oluşunu ifade etmektedir. Kelimesin bu terimsel kullanımına Kur'an'da ve hadislerde rastlanmaz. Aynı kökten türeyen mucize kelimesi de i'câz kelimesi ile benzer anlam alanına sahiptir. İlim geleneğinde bu iki kelime kullanılmadan önce, bu kelimelere yakın anlamlar taşıyan, "ayet", "burhân" ve "sultân" gibi kelimelerin kullanıldığı görülmektedir. İ'câz ve mucize kelimelerinin dini, ıstılahi anlamda ilk olarak kullanıldığı eseri ve zamanı tespit etmemiz zordur. Bu kelimelere Hz. Peygamber'in risaletinden sonraki dönemlerde İslam bilginleri tarafından ıstılâhî anlamlar yüklenmiştir.² İ'câz kelimesi 3/9. asrın ikinci yarısından itibaren yayılmaya başlamış ve bu asrın sonlarında Kur'an'ın "belâgatça erişilmesi imkansız" oluşunu ifade eder olmuştur.³

Klasik ilmi gelenekte Kur'an ilimlerinden biri olarak ele alınan i'câz konusu başta kelamcılar, dilbilimciler ve müfessirler olmak üzere değişik İslami disiplinlerin ilgi alanına giren temel bir eksen olagelmıştır. Kelamcılar daha çok nübüvvetin ispatlanması (ispat-ı nübüvve), dilbilimciler de Kur'an'ın dil inceliklerinin ortaya çıkarılması cihetinden bu konuyla ilgilenirken müfessirler bu konuyu yorum pratiğinin dayandığı temel değişmezlerden biri olarak görmüşlerdir. Kur'an'ın nüzûlü döneminde daha çok kavramsal düzeyde İslami kitlelerin bilincinde yer bulan bu konu ilmi geleneklerin zamanla oluşmasıyla birlikte terimsel ve ilmi bir düzleme intikal etmiştir. Nüzûl döneminin sözlü kültürü içerisinde temel vurguları daha çok "Kur'an'ın ilahi kaynaklı oluşu (Vaz-ı ilahi)", "ilk mübelliğinin doğruluğu (sıdk-ı nebi)" ve "benzerinin getirilemeyişi" olan i'câz, ilmi düzleme taşınınca farklı anlamlara da tahsis edilmiştir. İ'câz konusunun değişik cihetlerde ele alınışı itibarıyla ortaya çıkan tartışmalar ve farklı görüşlerle birlikte İslami ilimlerde gerçekleşen açılımlar kısa sürede dil ve belâgat ilimlerinin ortaya çıkarak gelişmesinde ve Kur'an tefsirinin dayandığı dil zemininin genişlemesinde kendisini göstermiştir.⁴

Nüzûl Çağının Dili ve Kur'an Dili

İ'câz konusu üzerine yapılacak bir araştırma Kur'an'ın nüzûlü öncesi ve nüzûl dönemi Arap dili ve edebiyatı üzerinde inceleme yapmayı zorunlu kılar. Bu zorunluluk nüzûl dönemi Araplarının dil dünyası ile Kur'an dilinin benzerlik veya

² Naîm Hımsî, "Târîhu fikrati i'câzi'l-Kur'ân", Mecelletü Mecmei'l-İlmi'l-Arabî, XXVII, böl. I, s. 240-241.

³ "İdjâz", *Encyclopedia of Islam*, New Edition, Leiden, 1971, III, s. 1018; Suat, Yıldırım, "İ'câzül-Kur'ân İlmi", Yeni Ümit, İstanbul, 2002, sayı: 57, s. 4.

⁴ Bu yazının hazırlanmasında daha önce hazırlamış olduğumuz bir tezin verileri de göz önünde bulundurulmuştur. bk. Numan Konaklı, *İ'câz-ı Kur'ân İlminin Doğuş Süreci* (MÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006).

farklılıklarının tespitinin öneminden kaynaklanır. Edebiyat tarihi araştırmacıları Kur'an'ın nazil olduğu bölge sakinleri olan Arapların, yaşadıkları zaman dilimi ve ortaya koydukları örnekler bakımından önemli düzeyde bir dil ve edebiyat birikimi ve yeteneğine sahip olduklarını vurgularlar.⁵ Ahmed Emîn (ö.1954) bu birikim ve yeteneği Arap tabiatında görülen nesnelere bakış tarzına, yaşantı tarzına ve doğal çevrenin etkisine bağlamaktadır.⁶ Dönemin edebi faaliyetleri manzum ve mensur olmak üzere iki ana bölüme ayrılır. Bu faaliyetler sözlü iletişim yoluyla varlık kazanırken Arapların divanı olarak kabul edilen şiir sosyal hayatın içlerine nüfuz ederek gündelik hayatın belirgin bir ögesi olmuştur. Araplar gördükleri ve yaşadıkları olayları genellikle manzum bir şiir haline getirmişlerdir. Şiir dışında nesir edebiyatında da hitabet, hikem (hikmetli sözler), mesel, kıssa geleneği, kahin sec'ileri vb. söz türleri de dönemin önemli edebiyat örneklerindedir. Sosyal hayatta bu gibi faaliyetler hayatiyet kazanmış ve dönemin dil dünyası bu örneklerin kullanıldığı bir düzlemde şekillenmiştir.

Kur'an, şairlerin şiirlerini oluşturdukları ve insanların günlük hayatta birbirleriyle konuşurken kullandıkları fasih (anlaşılır) ve ortak bir dil ile ve bu dilin merkezi olan Kureyş lehçesi ile indirilmiştir.⁷ Dil ve lehçenin yanında Kur'an aynı zamanda ifade tarzı, üslubu, terimleri ve kavramları itibarıyla da ortalama bir insanın zihni açısından rahatlıkla anlaşılabilir bir yapıya sahiptir. Bunun en önemli kanıtı Kur'an'ın, nüzül döneminde yaşayan insanların sözlerine yer vermesi, onların sözlerini anlatması ve bunlara karşılık vermesidir. Ayrıca Hz. Peygamber'den (s.a.v) ve Sahabe'den rivayet edilen birçok hadis vardır ki bunlarla Kur'an arasında dil açısından herhangi bir fark yoktur.⁸ Fakat diğer yandan Kur'an çeşitli biçimlere sahip nazmı ile Arapların bilinen söz düzenlerinin, konuşma sistemlerinin dışına çıkmış ve dili kullanma konusunda dönem insanının ifade kalıplarını aşan kendine has üslubuyla ayrıcalık kazanmıştır.⁹ Kur'an harflerine ve kelimelerine bakıldığında bunların eski ve yeni Arap dilinde bilinen alışlagelmiş harfler ve kelimeler oldukları görülmektedir. Fakat Kur'an ayetleri okunduğunda ifadelerin, cümlelerin kendisi üzerine bina edildiği ve nazım şekillerine ait biçimlerin kendisine bağlandığı özel bir yapıya sahip oldukları fark edilmektedir.¹⁰ Kur'an dönem insanının alışık olduğu edebi türlerden farklıdır. Bu bakımdan İslam bilginleri Kur'an'ın şiir, nesir veya sec'i gibi Araplarca bilinen türlerin dışında bir eser olduğunu dile getirmişlerdir.¹¹ Ayrıca Arapların dil ve

⁵ Râfî, M. Sâdık, *İ'câzül-Kur'ân ve'l-Belâğatü'n-Nebeviyye*, Beyrut 2004, s. 132; Neşet, Çağatay, *İslam Tarihi*, Ankara, 1993, s. 122.

⁶ Ahmed Emîn, *Fecnu'l-İslam*, (trc. Ahmet Serdaroğlu), Ankara 1976, s. 78-87.

⁷ Ömer, Ferrüh, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, I, Beyrut 1965, s. 36-37.

⁸ İzzet Derveze, *Kur'ânü'l-Mecîd*, (trc. Vahdettin İnce) İstanbul 1997, s. 128-132.

⁹ Bâkallânî, Kâdi Ebubekr, *İ'câzül-Kur'ân*, Beyrut 1988, s. 53.

¹⁰ Mustafa Müslim, *Mebâhis fi İ'câzül-Kur'ân*, Cidde 1988, s. 125.

¹¹ bk. Rummânî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsa, *en-Nüket fi İ'câzül-Kur'ân* (Selâsu Resâil içerisinde), (thk. Ahmed Muhammed Halefullah, M. Zağlül Selâm), Kahire, t.y., s. 102.

edebiyat geçmişlerinde Kur'an'ın sahip olduğu fesâhat, orjinallik vb. özellikler taşıyan bunun yanında Kur'an ölçüsünde uzunluk ve hacme sahip başka bir söz/metin bulunmamaktadır.

Kur'an üslubu ve nazmına dair bu özelliklerin yanında esas anlamda bu dile özgünlük ve ayrıcalık kazandıran ve herhangi bir dil ile Kur'an arasında farkı ortaya çıkaran en önemli etken Kur'an'ın mahiyetiyle ilişkilidir. Kur'an ilk insandan bu yana bütün peygamberlerin diliyle insanlara ulaştırılan ve insana dünyada tevhid, ibadet, muamelat ve ahlak ekseninde doğru yolu göstermeyi hedefleyen ilahi vaz' niteliğindeki İslam'ın kitabıdır. Diğer nokta da onun, İslam'ın maksatlarını etkin düzeyde taşıyabilmek için lisanî bir karaktere sahip oluşudur. Kur'an'ın lisanî olması ve Arapça'nın imkânlarını mükemmel bir şekilde göstermesi, onun tarih boyunca sürekliliği hayat içinde olmakla birlikte hep hayatın üstünde kalmasını ve zaman içersinde toplumsal hayatta ortaya çıkan değişikliklere rağmen asli özelliğini, yani insanlığa hidayet rehberi olması işlevini muhafaza etmesini sağlamıştır.¹² Bu bağlamda Kur'an, öncelikle insanların zihinlerine vahdaniyet, ahiret, nübüvvet, ibadet, ahlak vb. gibi düşünceleri yerleştirmek için yepyeni bir din dili inşa etmeye başlamıştır. Kur'an, Arap lisanına vahdaniyet mefhumunu ve dini düşünceyi sokabilmek için klasik cahiliyyet edebiyatının kadrosunu aşmış geçmek zorunda kalmıştır. Cahiliyyet kültürünü vahdaniyet devrine adapte edebilmek için yeni tema ve mefhumlarla yepyeni bir düşünce tarzını getirerek tahakkuk ettirmiştir.¹³

Kur'an'la beraber dönem insanının hayatına tevhit, ahiret, ibadet, muamelat, ahlak vb. daha önce içeriğini bilmedikleri temel konulara bağlı birçok mefhum ve kelime girmeye başlamıştır. Böylece Kur'an'ın Allah'ın (c.c) birliği merkezli inşa etmeye çalıştığı bu yeni sisteme ait dille beraber dönem insanının dili, tabiatıyla sadece çöl insanını izah ve ifade eden bu lisan birdenbire ilmî, hukukî, ictimâî ve metafizik problemler karşısında kalan insanın ihtiyaçlarına cevap verebilmek için zenginleşmek zorunda kalmıştır.¹⁴ Bu noktada Şevki Dayf edebiyat tarihçilerinin genellikle hanîf dinine ait bazı kelimelerin ortaya çıkışlarıyla ilgilendiklerini fakat meselenin sadece sözcüklerle ilgili olmayıp Arapların bilmediği içeriğe sahip olan yeni bir din meselesi olduğunu belirtmektedir.¹⁵

Kur'an dil üzerinde esas anlamda yenilenmeyi dini düşünce sisteminin çekirdeğini teşkil edecek birçok kelimenin anlamlarını değiştirerek gerçekleştirmiştir. Izutsu'ya göre Allah kelimesi dahil Kur'an'ın dünya görüşünün teşekkülünde hayati rol oynayan bütün anahtar terimler Kur'an'da yeni bir mana kazanmıştır. Bu terimlerin hemen hepsi, İslam'dan önceki zamanlarda bir şekilde kullanılmak-

¹² Tahsin, Görgün, "Kur'an" (Mahiyeti), DİA, XXVI, 389.

¹³ Mâlik b. Nebî, *Kur'an'ı Kerim Mucizesi*, (trc. Ergün Göze), Ankara 1991, s. 131, 133.

¹⁴ a.g.e. , s. 133.

¹⁵ bk. Şevki Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabi*, (el-Asru'l-İslâmî), Kahire, t.y. , II, s. 32.

ta idi. İslam vahyi, bunları kullanmaya başlayınca bütün sistem kelimelerin kendileri ve manaları değil, fakat kelimelerin kullanıldığı genel ilişkiler sistemi Mekke'li müşriklere hiç duymadıkları, bilmedikleri ve bundan dolayı kabul edilemez yabancı bir şey gibi gelmiştir. Bu kelimeler, değişik kavram sistemlerine ait idiler. Bu kelimelerin, yerleşik geleneksel terkiplerinden alınıp tamamen farklı bir ilişkiler sistemi içinde kullanılması sebebiyle derin ve etkili bir değişiklik meydana gelmiştir.¹⁶ Ahmed Emîn kelimelerin yapısında meydana gelen bu anlam değişikliğine dair şunları belirtir: “Ben Kur'an vasıtasıyla cahiliyyet dilini anlayabilirim diyebilirsiniz. Doğru, Kur'an Arap dili ile inmiştir, nass hakkında da şek ve şüphe yoktur. Fakat Kur'an'da kullanılan kelimeler, tabirler ve manalar cahiliyyet çağı mana ve tabirlerini tamamiyle temsil etmemektedir. Çünkü Kur'an cahiliyyet çağında kullanılmamış birtakım sözler kullanmaktadır. Bundan başka birtakım kelimeleri cahiliyyet çağında kullanılmamış manalara tahsis etmektedir.”¹⁷ Kur'an'ın kelimelere yeni anlamlar kazandırma çabası yalnız Arapların Allah hakkındaki inançlarının mahiyetini değiştirmiyor bütün düşünce sistemlerini değiştiriyordu. Arap tarihinde ilk defa monoteist (tek tanrıcı) ve theocentric (tanrı merkezli) bir sistem kurulmuştu. Bir sistem ki merkezinde insan hareketlerinin, bütün varlık ve oluş şekillerinin kaynağı olan tek ve mutlak Allah vardı. Varlıklar arasında yeni bir ilişki kuruluyordu. Eski sistemde birbirine yabancı olan manalar, yeni sistemde yakın irtibat kurarken, eskisinde birbirine yakın olan manalar da yeni sistemde birbirinden tamamen ayrılıyordu. Kelimelerin asıl anlamları değişmemişti. Değişen, genel plan, genel sistem idi.¹⁸

Netice itibariyle Kur'an'ın dil üzerinde gerçekleştirdiği bu değişimin birdenbire olup bitmesi dünya tarihinde tektir. Bu türlü bir filolojik hadise tarihte yoktur. Zira Arap dili tedrici bir tekamül geçirmemiş, Kur'an'ın indirilişi gibi birdenbire görülen hızlı bir gelişme ile en yüksek seviyesini bulmuştur. Arapça, bir tek sıçrayışla ibtidai mantık sahasından, yeni bir medeniyet ve kültürün düşünce hamulesini taşıyacak teknik tekamüle yükselmiştir. Kur'an lisaniyat bakımından kendi öz tabirlerini kendisi getirmiş ve anında ve orjinal bir tarzda yaratmıştır. Bu husus, lisaniyat bakımından olduğu kadar edebi bakımdan da cahiliyyet Arapçası ile Kur'an Arapçası arasında çok net bir fark yerleştirmiştir.¹⁹ Yapısal özellikleri itibariyle muhataplarının ve çevrenin dil dünyasına uyumlu olarak indirilen Kur'an'ın getirdiği yepyeni mefhûmlar ve dilin üst düzeyde kullanımı doğal olarak muhatapların dikkatinin ona yönelmesine sebep olmuştur.

Kur'an'ın Etkileri ve Kur'an'a Tepkiler

Büyük söz ve anlatılar fert ve toplumlar üzerinde dönüştürücü ve biçimlendi-

¹⁶ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (trc. Süleyman Ateş), Ankara, 1975, s. 16.

¹⁷ Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 93.

¹⁸ Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 18,20.

¹⁹ Mâlik bin Nebî, *Kur'an'ı Kerîm Mucizesi*, s. 133-134.

rici etkilere sahiptirler. Bu etkiler ferdin kendi varoluşunu konumlandırmasından sosyal hayata, tavır ve davranışlardaki değişikliklerden kültürün şekillenmesine kadar birçok alanda kendilerini gösterirler. Kur'an ayetleri ve siyer verileri dikkate alındığında Kur'an'ın, muhatapları üzerinde onların söz ve davranışlarına yansıyan çeşitli etkiler oluşturduğu görülmektedir. Bu etkilerin aynı zamanda reddetme ve karşı çıkma şeklindeki tezahürleri de söz konusudur. Burada söz konusu etkilerin, ilahi sözü dinleyip ondan olumlu anlamda etkilenme şeklinde ortaya çıkan ilk tarihi boyutuyla ilahi sözün kaynağına, mübelliğinin ilahi kaynakla olan irtibatına ve muhtevasına itirazlar şeklinde gelişen boyutu göz önüne alınacaktır. Kur'an etkisiyle oluşan bu süreçlerin i'câz konusuyla yakından irtibatı bulunmaktadır. Zira İslam bilginleri olumlu anlamda etkilenme şeklinde ortaya çıkan vakiaları Kur'an i'câzının göstergesi olarak yorumlarlar. İkinci boyutta şekillenen tepkiler de Kur'an i'câzının daha vurgulu bir şekilde gündeme gelmesinde önemli rol oynayan tehdîdî (Kur'an benzeri bir sözün ortaya konulması için meydan okuma) ayetlerinin nüzûlüne sebep teşkil etmektedirler.

Siyer kaynakları Kur'an'ın nüzûlü döneminde ilahi sözü dinleyip ondan etkilenme şeklinde ortaya çıkan birinci boyuta yönelik birçok örnek sunar. Bu örnekler incelendiğinde Kur'an'ın muhatapları üzerinde yaptığı etkiler ve bu etkilerin yansımaları görülür:

“Hz. Peygamber yalnız başına mescitte bulunurken Utbe b. Rebîa Kureyş kabilesinin toplantı yerinden kalkıp bazı tekliflerde bulunmak üzere Hz. Peygamber'in yanına gelip: “Sen üstün bir kabiledensin niye böyle kavminin birliğini bozacak işler yapıyorsun!” diyerek mal, saltanat ve tedavi teklifinde bulunur. Sözlerini bitirince Hz. Peygamber ona Fussilet Sûresi'nin ilk altı ayetini sonra sürenin secde ayetine kadar olan kısmı okur ve secde yaptıktan sonra “Okuduklarımı duydun artık gerisini sen düşün” der. Kur'an ayetlerini dinleyen Utbe, arkadaşlarının yanına dönünce arkadaşları: “Bize ne haber getirdin? derler. Utbe: “Tanrıya andolsun ben ömrümde benzerini hiç işitmediğim sözler duydum. Tanrıya andolsun bu sözler ne şiir, ne büyü, ne de bir kahinin sözleridir. Ondan işittiğim sözlerin büyük sonucu olacaktır.” der.²⁰

Özellikle İbn Hişam'ın es-Siret'inde bu iki örneğin dışında Kur'an etkisiyle ortaya çıkan durumlara ilişkin bizim olumlu anlamda etkilenmeler dediğimiz başka örnekler de bulunur. Eserin bize Velid b. Muğire, Cübeyr b. Mut'im, Ebu Süfyan-Ahnes b. Şerik-Ebu Cehl, Hz. Ömer'in İslam'ı kabul edişi, Tufeyl b. Amr ed-Devsî ve Süveyd b. Samit hakkında sunduğu rivayetlerde çeşitli bağlamlarda bu kişilerin Kur'an sözlerinden etkilendikleri aktarılır.²¹ Bu kimseler içersinden Kur'an'ın etkisi sebebiyle iman eden kişilerin hiçbirisi belâgat yeteneğine sahip

²⁰ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. Muhammed Ali Kutub-Muhammed Delibalta), Beyrut 1992, I, 213-214.

²¹ Bu rivayetler için bk. İbn Hişâm, *es-Siret*, I, 198; I, 213-214; I, 218-219; I, 231-232; I, 233-234; I, 255-260; II, 29-30; II, 64-65, 71-73.

kimseler değillerdi. Sonradan müslüman olan birçok kişi baştan ya Kur'an dinlemeye engel olan ya da Kur'an dinlemekten uzaklaştırılan kimselerdi. İslam'ın ilk davet günlerinde sadece ilk iman eden kimseler değil bunların yanında şirk üzerine hayatlarını sürdürenler de Kur'an'ın üstünlüğünü idrak etmişlerdi.²² İndirildiği ilk andan başlayarak Kur'an; hem Allah tarafından kendilerine doğru yol gösterilen, hem de hakikate gözlerini kapatmış tüm Arapları etkilemiş ve kendisine hayran bırakmıştır. Bazı istisnalarla birlikte İslam risaletinin ilk günlerinde insanların iman etmelerindeki yegane etkenin ve vasitanın Kur'an-ı Kerim olduğu görülmektedir.²³ Şüphesiz insanların bir inancı benimsemesine etki eden birçok faktör bulunabilir. Kur'an'ın edebi belâgatı yanında, nübüvvet görevinin etkileyciliği, Hz. Peygamber'in doğru sözlülüğü ve bunlara ilişkin somut kanıtların yanı sıra, Kur'an'ın manevi etkisini ve nüfuz etme gücünü de buna eklemek gerekir.²⁴

Kur'an'ın, ilk muhatapları üzerindeki etkilerini ortaya koyan bu boyutun yanında nüzül döneminde ilahi söze karşı çıkma ve reddetme şeklinde gelişen başka bir boyut daha vardır. Nüzül döneminde İslam vahyi ile birlikte gelen yeni ufukların karşısında yer alanlar itiraz ve tepkilerini bazı temel noktalara karşı çıkmak şeklinde ortaya koymuşlardır: Kur'an'ın ilahi kaynağı, aktarılış biçimi, Hz. Peygamber'in bu ilahi kaynak ile olan irtibatı ve vahyin muhtevası. Nüzül döneminde ortaya çıkan bu tür tepkiler temelde "Allah (c.c)'ın konuşması, bir beşer ile konuşması/elçi seçmesi" gerçeğini sorun olarak görmüşler ve bu gerçeğe karşı sürekli itiraz ve tepkiler ortaya koymuşlardır. Hz. Peygamber de nübüvvet görevi ile görevlendirildiğinde insanlara Allah'ın onu elçi olarak gönderdiğini ve Kur'an'ı ona vahy ettiğini bildirmiş ve onlardan Allah'ın bir olduğuna inanmalarını, hiçbir kimseyi ona ortak koşmamalarını ve Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğuna inanmalarını istemiştir. Geçmiş risalet dönemlerinde olduğu gibi bu dönemde de insanlar Hz. Peygamber'den onun çağrısının ve risaletinin doğruluğunu gösteren bir mucize ve delil istemişlerdir (En'âm, 6/37; Yûnus, 10/20; Ra'd, 13/7, 27, 31; Tâhâ, 20/133). Bu mucize talepleri, geçmiş peygamberlerin topluluklarında görülen samimiyetten uzak oluşları ve mucizelere rağmen bu insanların hakikatlere kapalı oluşları sebebiyle (En'âm, 6/ 4, 25, 111; A'râf, 7/132, 136; Yâsîn, 36/46) geri çevrilmiş ve Allah Teala tarafından indirilen Kur'an dışında başka bir mucizeye gerek olmadığı belirtilmiştir (Ankebût,29/50-51). Buna rağmen inkarcılar itirazlarını sürdürüp Kur'an'ın Hz. Peygamber'in nübüvvetini doğrulayacak bir yapıya sahip olmadığını ve eğer dilerseler onun benzeri bir eser meydana getirebileceklerini söylemişlerdir. Bu durum karşısında Kur'an'ın bu tarz tepkiler ortaya koyanlara karşı meydan okumaya (tehaddî) başlamıştır.

Tehaddî ayetlerinin indirilmesine zemin hazırlayan bu süreç hakkında Kur'an

²² Bint eş-Şâti', Âişe Abdurrahmân, *el-İ'câzül-Beyânî li'l-Kur'ân*, Kahire 1987, s. 46.

²³ Seyyid Kutub, *Kur'an'da Edebi Tasvîr*, (trc. M. Kamil Çetiner), İstanbul 1997, s. 20.

²⁴ Derzeve, *Kur'ânü'l-Mecîd*, s. 31.

bizlere daha açık ve net bilgiler sunmaktadır. Özellikle Mekki Sureler, ilk inen ayetlerden başlayıp nüzül sırasına göre takip edildiğinde Kur'an'a yöneltilen itiraz ve tepkiler daha yakından görülebilir:

“(Rasûlüm) Alabildiğine yemin eden, aşağılık, daima kusur arayıp kınayan, durmadan laf götürüp getiren, iyiliği hep engelleyen, mütecaviz, günaha dadanmış, kaba ve haşin, bütün bunlardan sonra bir de soysuzlukla damgalanmış kimselerden birine, mal ve oğulları vardır diye, sakın boyun eğme. Ona Ayetlerimiz okunduğu zaman o, “Öncekilerin masalları!” der.” (Kalem, 68/10-15)

“O düşündü, ölçtü, biçti... Kahrolası, nasıl da ölçtü biçti! Hay kahrolası! Nasıl, nasıl da ölçtü biçti! Sonra baktı... Derken suratını astı, kaşlarını çattı... Sonra da sırtını döndü, kibriden kabardı, arkasına bakmadan çekip gitti! “Bu büyücülerden nakledilen büyüden ibaretir.” dedi. “Bu, beşer sözünden başka bir şey değildir.” (Müddessir, 74/ 11-25)

“İnkarcılar: “Kur'an onun uydurduğu bir yalan olup bu hususta başkaları da kendisine yardımcı olmuşlardır.” diye iddia ettiler. Onlar böylece, kesin bir yalan söyleyip zulmettiler. Ayrıca: Onun söyledikleri, kendisi için yazdırtmış olduğu ve sabah akşam kendisine dikte edilen öncekilere nesillerin efsanelerinden başka bir şey değildir.” dediler. (Furkân, 25/4-5)²⁵

Bu olguyu yansıtan ayetler Kur'an ile ilgili olarak “eskilerin masalları/hiyayeleri”, “şair ve kahin sözü”, “karışık rüyalar.” “Onu Muhammed uydurmuştur. Başka bir topluluk ona yardım etmiştir.” vb ifadelerin inkarcılar tarafından sıkça dile getirildiğini ve ayrıca inkarcıların Kur'an'ın ilahi kaynağını inkara kalkışıp nübüvvete karşı çıkararak vahiy görmezden gelme çabası içersine girdiklerini gösterir. Şüphesiz bu tür yaklaşımların Arapların nübüvvet tecrübeleriyle yakından ilişkisi bulunmaktadır. Zira vahiy yoluyla Allah'ın bir peygamberle iletişimi Arapların pek alışık olmadıkları bir durumdur. Arapların nübüvvete dair bildikleri sadece İbrahim ve İsmail peygamberler hakkında toplumda eskiden beri konuşulagelen haberler ile ehl-i kitap bilginlerinden edinilen eksik bilgilerden oluşan müphem bir tasavvurdan ibarettir.²⁶ Diğer bir deyişle Arapların nübüvvet konusundaki eksik ve yanlış tecrübeleri onları Kur'an ve Hz. Peygamber hakkında olumsuz tutumlara sevk etmiştir.²⁷

Araplar, Hz. Muhammed'i şairlik, sihirbazlık ve kahinlikle nitelerken, bir taraftan Kur'an'ı alışılagelen metinler düzeyine indirgemeye, diğer taraftan da davet ve risaletin olgu üzerinde, kehanet, sihir ve şiir ile aynı fonksiyonu icra

²⁵ Burada meseleyi muhtasar geçmek için birkaç ayet sunduk. Kur'an bu sürece ilişkin birçok ayete yer verir. Aşağıdaki ayetler bu bağlamda incelenebilir: Kalem, 44-47, 51-52; Yasin 69; Furkan 4-5, 32-33; Kasas 48; Yunus 15; En'am 7,25; Sebe' 43; Enbiya 1-5; Hakka 38-47 ve Mutaffifin 10-14.

²⁶ Himsî, “*Fikratu İcâz*”, XXVII, böl. I, s. 245.

²⁷ Konu ile ilgili olarak şu ayetlere bkz; En'am, 6/91; Sâd, 38/4; Nahl, 16/103; Yâsin, 36/15.

ettiğini ortaya koymaya uğraşıyorlardı. Bu durum bize, vahye yönelik itirazın, melekle insan arasındaki iletişim faaliyetinin kendisine değil; vahyin içeriğine veya vahye mazhar olan şahsa bir itiraz olduğunu göstermektedir.²⁸ Dolayısıyla bu süreçte gözlemlenen Kur'an'ı hedef seçme çabalarının nedeni, Kur'an'ın onların varlık anlayışlarından başlayarak ferdi ve sosyal yaşantılarına uzanan düzlemde önemli bir zihniyet değişimi gerçekleştirmeye başlamış olmasıdır. Bu yüzden söz konusu zihniyet değişiminin iki temel unsuru olan Kur'an –özellikle içeriği itibarıyla- ve Hz. Peygamber bu değişimi kabullenemeyen kişilerin tepkilerine maruz kalmıştır. Bu itiraz ve tepkilerde Kur'an şekil ve üslup gibi anlatım özellikleri açısından sözkonusu edilmemiştir. Kur'an ise bu noktalar üzerinden muhataplarına meydan okuyarak tenkit edip karşı çıktıkları mevzuların yanlışlığını ve kendisinin ilahi kaynaklı oluşunu ve nübüvvet sahibinin doğruluğunu ispat etmeye girişecektir.

Kur'an'ın Meydan Okuması (Tehaddî), Nazire Denemeleri ve Nüzûl Dönemine Genel Bir Bakış

Kur'an'ın ilahi kaynaklı oluşuna ve Hz. Peygamber'in nübüvvetine tepki olarak ileri sürülen üzerine Kur'an karşı çıkılan noktaların yanlışlığını göstermek amacıyla inkarcı Araplara meydan okumuştur. Nübüvvet tarihi peygamberlerin kendi toplulukları tarafından maruz kaldıkları bu tür itiraz ve tepkilerin varlığıyla doludur. Kalam ilmine göre bir peygamber görünüş itibarıyla, sözülle veya başka bir şeyle değil ancak ortaya konulacak güçlü bir delil ile yalancından ayrılabilir ve bu güçlü delil ile kendi doğruluğunu ortaya koyabilir. Yine bir peygamber ortaya koyduğu mucizenin benzerini getirmelerine dair meydan okumada (tehaddî) bulunmadıkça mucize gerçekleşmez.²⁹ Kur'an'ın nazil olduğu çevrede de şairler ve hatipler arasında kasideler ve hutbelerle süregelen edebî meydan okuma geleneği söz konusudur.³⁰

Söz edilen bu gelişmeler sonrasında indirilen tehaddî ayetleri Kur'an'ın beş değişik sûresinde yer alan ayetler topluluğundan oluşur. Söz konusu ayetlerin indirilmesi sadece Mekke dönemiyle sınırlı olmayıp Medenî Surelerde de devam etmiştir. Tefsir ve belâgat bilginlerinin çoğunluğuna göre ilk inen tehaddî ayeti, inkarcılara Kur'an'ın tamamını getirmelerini talep ederek meydan okuyan Tûr Sûresi'ndeki (Tûr, 52/34) ayettir. İnkarcılar buna güç yetiremediklerinde Hûd, 11/12 ayetiyle onlardan Kur'an sûrelerine benzer on sûre getirmeleri istenmiştir. Daha sonra Yûnus, 10/38 ayeti indirilmiş ve bu ayette inkarcılardan Kur'an sûrelerine benzer bir sûre getirmeleri istenmiştir. Kur'an daha sonra “benzeri bir sûre getirin” diye çağırısını tekrarlamıştır ki bu Bakara Sûresi'deki ayettir (Bakara,

²⁸ Nasr Hâmid Ebu Zeyd, *İlahi Hitabın Tabiatı*, (trc. M. Emin Maşalı), Ankara 2001, s. 177.

²⁹ Bâkallâni, *İ'câzû'l-Kur'ân*, s. 230.

³⁰ Râfiî, *İ'câzû'l-Kur'ân*, s. 141.

2/23). Konuyla ilgili inen son ayet İsrâ Sûresi'ndeki (İsrâ, 17/88) ayettir.

Tehaddî ayetleri yukarıda da belirtildiği gibi ilk olarak: “Yoksa onlar: “Onu kendisi uydurdu” mu diyorlar? Hayır, onlar inanmak istemiyorlar! Eğer söyledikleri doğru ise, onun benzeri bir söz getirsinler!” (Tûr, 52/33-34) ayetlerinin nüzûlüyle başlamıştır. Önceki ifadelerde Hz. Peygamber'in şair olup Kur'an'ı uydurduğu, iftira ettiği ve yalan yere onu Allah'a nispet ettiği gibi iddiaların dile getirildiği bu ayette, bu iddiaları ileri sürenlerden eğer iddialarında samimi iseler Kur'an benzeri bir söz getirmeleri istenmektedir. İleri sürdükleri gibi Hz. Peygamber ilahi kelamı uydurmuş ise kendileri de Arap olan inkarcılar Kur'an benzeri bir eser meydana getirebilirler. Şayet Kur'an benzeri bir söz meydana getiremezlerse bu durum Hz. Peygamber'in onu uydurmadığına ve Kur'an'ın da ona vahyedilen Allah'ın kelamı olduğuna işaret etmektedir.³¹

Bu ilk ayetin çağrısından sonra inkarcılar Kur'an'da yer alan ilimler, gaybî haberler ve insanlığa yol gösterici çağrılardan haberdar olmadıklarını, Kur'an'a nazire yapamamalarının asıl sebebinin bu olduğunu öne sürdüler.³² Bunun üzerine “Şimdi ihtimal ki sen «ona bir hazine indirilse ya veya beraberindeki bir Melek gelse ya» diyorlar diye göğüsün daralarak sana vahyolunanın ba'zısını bu sebeble terke edecek olursun, fakat sen sırf bir nezîrsin! Allah ise, her şey'e karşı vekil. Yoksa, onu kendi uydurdu mu diyorlar? Öyle ise de; haydin onun gibi uydurma on sûre getirin, Allahdan başka gücünüzün yettiğini de çağırın, eğer doğru söylüyorsanız bunu yaparsınız.” (Hûd, 11/12-13) ayeti inerek Kur'an'ın meydan okuması devam etmiştir. Ayete göre “Kur'an'ı Muhammed uydurdu “ diyen inkarcılardan mevzû (konu)'ya yönelik bir doğruluk beklenmemekte, Kur'an gibi beyân ve üslup özelliği taşımak kaydıyla onların yalan ve iftiradan oluşan sözler getirip nazire yapmalarına müsaade edilmektedir.³³ Bu ayetle birlikte Kur'an'ın tamamının benzerini getirmelerine yönelik talep on sûreye düşürülmüştür.

Kur'an'ın inkarcılara yönelik meydan okuması Mekke dönemi sonları ve Medine dönemi başlarında nazil olan aşağıdaki ayetlerle sürmüştür. Bu ayetlerde inkarcılardan Kur'an sûrelerinin benzeri bir sûre getirmeleri istenmiştir: “Yoksa onlar: “Onu, o uydurdu.” mu demektedirler? O halde onlara de ki: “Eğer söylediklerinizde samimi iseniz, onun gibi bir sûre getirin ve bunun için de Allah'tan başka çağırabildiklerinizi de çağırın!” (Yûnus,10/38). “Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheye düşüyorsanız, haydi onun benzeri bir sûre getirin, eğer iddianızda doğru iseniz Allah'tan gayri şahitlerinizi (yardımcılarınızı) da çağırın. Bunu yapamazsanız –ki elbette yapamayacaksınız- yakıtı, insan ve taş olan cehennem ateşinden sakının!” (Bakara,2/23-24). Yûnus Sûresi'ndeki yuka-

³¹ Salâh Abdülfettâh Hâlidî, *İ'câzu'l-Kur'ân el-Beyânî ve Delâilu Masdarihî er-Rabbânî*, Amman, 2000, s. 54.

³² bk. Müslim, *Mebâhis*, s. 33.

³³ Hâlidî, *İ'câzu'l-Kur'ân el-Beyânî*, s. 58-59.

rdaki ayette (Yûnus, 10/38) inkarcılardan beklenen nazire artık Kur'an benzeri bir sûre getirmelerine yöneliktir. Drâz'ın (ö. 1958) ifadelerine göre Bakara Sûresi'ndeki ayetlerde (Bakara, 2/23-24) ise tam bir nazire değil nazireye yakın bir çaba onlardan istenmektedir. Draz, Bakara 23'te geçen "مِنْ مِثْلِهِ" "min mislihi" tabirindeki "مِنْ" edatını "min-i teb'iz" olarak yorumlamaktadır.³⁴

Bakara Sûresi'ndeki bu ayetlerin ardından inkarcıların Kur'an'a karşı nazire yapamayacaklarını tekrar kesin bir dille belirten: "Yemin olsun ki eğer dilersek, sana vahyettiğimiz bu Kur'an'ı da tamamen gideririz. Sonra bize karşı, kendine bir vekil de bulamazsın. Lakin Rabbinden bir rahmet olarak bıraktık. Gerçekten onun senin üzerindeki fazlı (ihsanı) pek büyüktür. De ki: Andolsun, bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak için insü cin bir araya gelseler, birbirlerine destek olsalar, onun benzerini ortaya getiremezler!" (İsra, 17/86-88) ayet nazil olmuştur. Esasen bu ayetlerde inkarcıların Hz. Peygamber'i yalanlamaları ve Kur'an'ın Allah'ın kelamı oluşunun inkarı söz konusu edilmediğinden ve inkarcılardan Kur'an'ın tamamı veya bir kısmının benzeri gibi bir söz açıkça talep edilmediğinden bu ayetler tehadî ayetleri içerisinde yer almazlar.³⁵ İsrâ Sûresi, Mekki bir sûre olmasına karşılık yukarıdaki ayetler Medine döneminde nazil olmuştur ve bu ayetler tehadî ayetlerinden sonra indirilmiştir. İlk nâzil olan dört bölümlük tehadî ayetleri İsrâ Sûresi'ndeki bu ayetlerde dile getirilen doğru ve kesin haberin pratik altyapısını oluşturur. Tehadî ayetlerine genel olarak bakıldığında bunların nübüvvet, risalet ve Kur'an konularında inkarcılarla tartışan tek bir siyakta geldikleri görülür. Söz konusu ayetler öncesinde inkarcıların Kur'an'ın Allah'ın kelamı olmadığı, Hz. Peygamber'in onu uydurup Allah'a nispet ettiği şeklinde şüphe ve iddiaları yer almakta; tehadî ayetleri de bu iddia ve şüpheleri ortadan kaldırmaya yönelik olarak inmektedir. Bu ayetleri, Kur'an'ın ilahi kaynağını ispat etmeye ve Kur'an'ın Allah'ın elçisine vahyettiği bir kelam olduğunu pekiştirmeye yönelik ayetler izlemektedir.³⁶

İslam bilginlerine göre tehadî gerçeği, özellikle sonuçları itibariyle Kur'an'ın i'câz özelliğinin ortaya çıkması ve ispat edilmesi açısından önem arzeder. Râzî'ye göre şayet Kur'an'ın benzerini veya bir sûresinin benzerini getirme imkânı inkarcıların güç yetirebilecekleri bir şey olsaydı, kesinlikle bunu yaparlardı. Onlar bunu yapamadıklarına göre, Kur'an'ın mu'ciz olduğu ortaya çıkmış olmaktadır.³⁷ Câbirî'ye göre de İslam karşıtlarının "Kur'an insan sözüdür" benzeri iddiaları üzerine Kur'an'ın iddia sahipleri tarafından benzerinin ortaya konulmasını isteyerek meydan okuması ve bu meydan okumaya cevap verilemeyeşi Kur'an tarafın-

³⁴ Drâz, Muhammed Abdullah, *En Mühim Mesaj: Kur'an*, (trc. Suat Yıldırım), İstanbul 2003. s. 119. (dipnot metni)

³⁵ Hâlidî, *İ'câzû'l-Kur'ân el-Beyânî*, s. 52-53.

³⁶ Hâlidî, *İ'câzû'l-Kur'ân el-Beyânî*, s. 57.

³⁷ Fahreddin Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, (trc. Suat Yıldırım vd.), Ankara 1991, II, s. 149.

dan iddia sahiplerinin acizliği olarak değerlendirilmiş ve bu durum Kur'an'ın mucize oluşunun ve ilahi kaynaktan gelişinin tekidi olarak sunulmuştur.³⁸

Kaynaklarda Kur'an'ın meydan okumasının ardından ortaya çıkan muhatapların acizliği yanında ayrıca nüzül döneminden itibaren Kur'an'a karşı nazire denemelerine girişmiş bazı şahıslardan ve onların nazire denemelerinden söz edilmektedir. Bu noktada özellikle Nadr b. el-Hâris, Müseylime b. Habib, Ayhele b. Ka'b (Esvedül Ansî), Tuleyha b. Huveylid el-Esedî, Secah bintü'l-Hâris, İbn Mukaffâ, İbn Ravendî, Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî ve Ebu'l-A'la el-Maarri gibi bir kısmı Hz. Peygamber'in çağdaşı bir kısmı da mütenebbi (yalancı peygamber) veya nüzül sonrası dönem ediplerinden oluşan birtakım isimler söz konusudur. Kur'an'a karşı nazire denemelerinde buldukları iddia edilen bu şahısların nazire örnekleri Müseylime dışında yoktur ve aslında böyle bir iddia da bulunmamışlardır. Müseylime'nin ortaya koyduğu örnekler de Kur'an kelimeleri yerine başka kelimeler koymak suretiyle Kur'an üslûbunu çalmaya teşebbüs etmek olmuştur. Mesela O, Kevser Sûresi'ne nazire olmak üzere "إِنَّا أُعْطِينَاكَ الْجَمَاهِيرَ" demiştir. Yahut Kur'an kelimelerinin vezninde, birtakım sokak sözleri ve manaları ortaya koymuştur. Mesela: "وَالطَّاحَنَاتِ طَحْنًا" gibi. Müseylime, kendisine de vahyedildiği zannını etrafında uyandırmak için, Kur'an'a benzetme gayretiyle sec'îli sözler söylemiştir.³⁹ Muhakkik İslam bilginleri, Müseylime gibi mütenebbilerin Kur'an'a karşı nazire denemelerinin gerçekliğine şüpheyle yaklaşmışlardır. Çünkü bu kişiler inanç tutumlarına rağmen beyân sahasında önde gelen kişilerdir. Kendi beyânî kudretlerinin Kur'an önünde tutunamayacağını bildiklerinden yetersizliklerinin farkına varmışlar ve bu yüzden nazire denemelerine girişmemişlerdir. İsimleri verilen ediplerin nazire denemelerine gelince bu şahısların nazire denemesi ile itham edilmesi, büyük Arap edip ve yazarlarının Kur'an'a nazire yapmaya güç yetiremediklerini ispat etmek ve şayet onlar Kur'an'a nazire yapmaktan acizlerse diğerleri daha fazla acizdirler düşüncesini delillendirmek amacıyla ortaya konulmuş bir meseledir.⁴⁰

İslam bilginleri ve tarihçileri gerek nüzül döneminde gerekse sonraki dönemlerde herhangi bir kimsenin Kur'an benzeri bir söz ortaya koyma girişiminde muvaffak olamadığında hem fikirdirler. Kelamcılara göre bu vakta Kur'an'ın i'câz özelliğinin bir delilidir. Özellikle "Eğer bunun üzerine onlar da size cevap vermezlerse bilin ki Kur'an, ancak Allah'ın ilmi ile indirilmiştir." (Hûd, 11/14) ayeti, bu durumu Kur'an'ın ilahi kaynaklı oluşunun delili olarak sunmaktadır. Kur'an'ın ilahi kaynaklı oluşunun sabit olması Hz. Peygamber'in birinci davası olan Allah tarafından insanlara gönderilmiş bir elçi oluşu gerçeğini ispatlar. Kur'an'ın ilahi

³⁸ Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, (trc. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli), İstanbul 2000, s. 76-77.

³⁹ Drâz, *En Mühim Mesaj: Kur'an*, s. 116 (dipnot metni).

⁴⁰ Himsî, "Fikratu l'câz", XXVII, böl. II, s. 427.

kaynaklı oluşunun ispat edilmesi de Hz. Peygamber'in nübüvvetinin doğruluğunu ispat eden delillerden biridir.⁴¹ Diğer yandan İslam bilginleri nezdinde Kur'an'ın i'câz özelliğinin başlıca delili, nüzûl asrı ve sonraki dönemlerdeki ediplerin nazire ortaya koyamamış olmaları değildir. Zira böyle bir düşünce, Kur'an i'câzını idrak etmeyi tamamen taklit meselesi haline getirme ve otorite deliline bağlı kılarak dogmatik bir zemine taşıma gibi yanlışlıklara neden olabilir. Kur'an'ın meydan okuması konusunda Arap belâgatının en ileri derecesinin o asır olması şart değildir. Arap belâgatının sonraki asırlarda daha da gelişmiş, zenginleşmiş olduğu da söylenebilir. Kur'an'ın meydan okuması sürekli olup nüzûl asrıyla sınırlı değildir.⁴² Bu bağlamda bazı oryantalistlerin iddialarının aksine İslamî çevrelerde bulunan i'câz fikri Arap müşriklerinin Kur'an'a nazire yapamamalarıyla ortaya çıkmış bir olgu değildir.⁴³ İleride de açıklanacağı gibi İslam bilginlerinin çoğu Kur'an'ın i'câz özelliğinin, belirli tarihsel dönemdeki vakiaların yanında Kur'an'ın zatına ilişkin unsurlarına diğer bir deyişle Kur'an'ın metin içi enstrümanlarına dayandığını belirtmişlerdir.

İslami çevrelerde i'câz fikrinin kavramsal çerçevesinin şekillenmesinde nüzûl döneminde ortaya çıkan gelişmelerin önemi büyüktür. İ'câz araştırması açısından nüzûl dönemine baktığımızda özellikle cahiliyye Araplarının dil dünyası, bu dil dünyasına dahil olan Kur'an dilinin keyfiyeti, Kur'an'ın nüzûl dönemindeki bazı şahıslar üzerindeki etkisi, Kur'an'ın ilahi kaynağa dayanmadığını ileri sürerek Hz. Peygamber'in onu uydurduğunu dile getiren muhataplara karşı Kur'an'ın meydan okuması ve meydan okumaya cevap verilemeyeşi durumları önem arz eder. İ'câz fikrinin şekillenmesinde ayrıca etkili olan başka unsurlar da söz konusudur. Bunlar Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in ifadelerine dayanan nasslardır. Bu noktada öncelikle Kur'an'ın doğruluğuna inanmak için mucizeler indirilmesini bekleyenlere, indirilen kitabın yeterli bir delil olduğu şeklinde cevap verilmiştir: "O'na Rabbinden bir mucize indirilmeli değil miydi? derler. De ki: Mucizeler ancak Allah'ın katındadır. Ben sadece apaçık bir uyarıcıyım. Kendilerine okunmakta olan kitabı sana indirmemiz onlara yetmemiş mi? Elbette iman eden bir kavim için onda rahmet ve ibret vardır." (Ankebût, 29/50-51). Ayetin bu ifadeleri indirilen ilahi kelimeler olan Kur'an dururken başka bir mucize beklentisi içerisine girmenin yanlış olacağını vurgular. Hz. Peygamber'in dile getirdiği bir hadiste de: "Hiçbir peygamber yoktur ki ona mucizelerden insanların inanmalarını temin edecek kadar verilmiş olmasın. Mucize olarak bana verilen ise, vahiy (kelam) nev'indedir. Bu nedenle ben, kıyamet gününde peygamberlerin en çok izleyeni

⁴¹ Hâlidî, *İ'câzül-Kur'ân el-Beyânî*, s. 65-66.

⁴² Yıldırım, "İ'câzül-Kur'ân İlmi", s. 6-7.

⁴³ Oryantalistlerin bu yöndeki iddiaları için bk. "İdjâz", *Encyclopedia of Islam*, III, s. 1018-1019; Yıldırım, "İ'câzül-Kur'ân İlmi", s. 7

bulunanı olacağıımı ümit ediyorum”⁴⁴ ifadeleri de i’câz düşüncesinin şekillenmesi açısından önem taşır.

Hız. Peygamberin yukarıdaki ifadelerine dayanarak yapılacak en önemli çıkarım, ona gönderilen vahyin delil-medlûl birlikteliğine sahip oluşudur. Hız. Peygamber’in “bana kelam nevinden bir mucize verildi” diye bahsettiği Kur’an’ın geçmiş peygamberlerin gerçekleştirdiği mucizeler gibi harici bir delile ihtiyacı yoktur. Kur’an kendi doğruluğunu, dıştan bir desteklemeye (mucize) ihtiyaç olmaksızın kendi bünyesinde barındırmaktadır. İbn Haldûn’a (ö. 808/1406) şöyle der: “Hiç şüphe yok ki ekseriya harikulade haller, nebînin almış olduğu vahiyden farklı bir şekilde zuhur eder. Davasının doğru olduğuna şahit olsun diye peygamber mucize gösterir, bu husus apaçıktır. Kur’an ise iddia edilen ve dava konusu olan vahyin bizzat kendisidir. Kur’an bir harikadır, mucizedir. Kendisinin şâhidi bizzat kendisidir. Bu hususta kendi dışında başka bir delile muhtaç değildir. Halbuki vahiy ile beraber bulunan diğer mucizelerde bu özellik yoktur. Kur’an, kendisinde hem delilin hem de medlûlün birleşmiş olması itibariyle delillerin en açık ve seçik olanıdır.”⁴⁵ İbn Haldun’un bahsettiği “delil-medlul birlikteliği”ni, “Vahyin doğruluğu harici bir delile gereksinim duymaz; bilakis doğruluğuna ilişkin delili vahiy kendi içinde barındırır.” şeklinde farklı bir biçimde ifade etmek de mümkündür. Önceki davet ve mesajlar, vahyin doğruluğunu teyit eden bir delile, yani peygamber tarafından gerçekleştirilen harikulade olayda kendisini gösteren harici bir delile gereksinim duyarken, İslam daveti bu tarz bir harici delile ihtiyacı hissetmemiştir.⁴⁶ Eski yeni birçok araştırmaya göre İslami çevrelerde i’câz kelimesinin ıstılahi/terimsel kullanılışı hicri III. asrın ikinci yarısından itibaren başlanmıştır. Nüzûl dönemi ile i’câz teriminin İslami çevrelerde kullanılmaya başlanması arasında geçen dönemde konumuz adına önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır. Şimdi iki dönem arasına -hicri I-III. Asır- ilişkin konumuzla ilgili gelişmeleri yansıtan genel bir tablo sunacağız.

Nüzûl Döneminden Te’lif Dönemine

Hız. Peygamber’in vefatından hemen sonra ilk olarak Kur’an metnine ve metnin korunmasına yönelik ciddi bir çalışma başlatılmıştır.⁴⁷ Bu faaliyetlerin yanında Kur’an kıraâtına ve onu anlamaya yönelik düşünme ve araştırma konularına önem verilmiş ilahi kitabın ezberlenmesi, okunması ve anlaşılması konularında

⁴⁴ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl, *Sâhîhu'l-Buhârî*, (thk. M. Fuâd Abdülbâkî), İstanbul, t.y. , Fezâilü'l-Kur’ân, 1; Müslim, Ebu'l-Huseyn el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *Sâhîhu Müslim*, (thk. M. Fuâd Abdülbâkî), İstanbul, t.y. , İmân, 70.

⁴⁵ İbn Haldûn, Abdurrahmân Ebû Zeyd Velîyyüddîn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 2004, I, s. 281.

⁴⁶ Ebu Zeyd, *İlahi Hitabın Tabiatı*, s. 174.

⁴⁷ Kur’an metnine yönelik bu faaliyetler için bk. Subhî Sâlih, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur’ân*, Beyrut 1990, s. 65-89.

yoğunlaşmıştır. Kur'an özellikle dört halife ve sonraki ilk dönemlerde genellikle toplumsal problemlerin çözümü için hukuki hükümlerin oluşturulmasına yönelik teşri' kaynağı olarak görülmüş onun dil ve edebiyat açısından sahip olduğu yönlerin araştırılmasına teşebbüs edilmemiştir. Sözü edilen dönemlerde Kur'an'ı anlama ve yorumlama ekseninde yapılan çalışmalar, genellikle Kur'an nasslarının tefsir edilmesine ve nasslardan hükümler istinbat edip temel nasslar çerçevesinde pratik hayat için gerekli olan kanunlar oluşturmaya yönelik olmuştur.⁴⁸

Sahabe ve Tâbiûn döneminde ilimle uğraşan kimseler Kur'an ve Kur'an ilimleri hakkında bilgi sahibi kimselerdi. Fakat onların Kur'an ilimlerine dair bilgileri müdevven ilim haline gelmemişti. Yazı vasıtalarının yaygın olmayışı ve Kur'an ayetlerinin başka bilgilerle karışabileceği çekincesiyle ve bunun yanında hadis bilgilerinin bir dönem yazma yasağının da etkisiyle Kur'an ilimleri ve hadisler bir dönem yazıya geçirilmemişti. Kur'an ilimleri ve sünnet bilgisi tedvin dönemine kadar şifahi olarak sözlü iletişim yoluyla aktarılmaktaydı.⁴⁹ Dolayısıyla bu ilk asırda temel İslâmî ilimler henüz tam olarak teşekkül etmemişti. Bu dönemde yaşayan insanların dilleri Arapça idi ve saflığını koruyan dil zevkine sahiptiler. Onlar umumiyetle Kur'an'ı en iyi anlayan insanlardı. Saflığını koruyan dil zevkleri sayesinde ifade ve üslupları ölçebilecek meziyetlere sahiptiler. Fitri idrak kabiliyetleri nedeniyle Kur'an'ın belâgatını ve i'câzını fark etmişlerdi.⁵⁰ Öte yandan Sahabe Kur'an'ın insanlara meydan okuduğu tehdâfî ayetlerinin indirildiği atmosfere şahit olmuş ve bir kısmının iman etmesinde Kur'an başrolü oynamıştır. Onları takip eden Tabiûn kuşağı da Kur'an'ın meydan okumasının cevapsız kalışının şahitleri olmuşlardır. Bu bakımdan i'câz konusu ilk asırda yaşayıp özellikle ilimle meşgul olan kitleler tarafından kavramsal düzeyde idrak edilen bir mesele idi.

Hicri ikinci asır ise bir önceki asra göre birçok açıdan Müslümanlar kitle ve topluluklar için daha farklı bir zaman dilimi haline gelmiştir. İslam fetihleriyle birlikte yaşanan gelişmeler sonucunda ilk dönemlerde daha sade bir hayat sürdüren Müslümanlar farklı bölgelere taşınmışlar ve değişik fikir ve düşüncelerle tanışmaya başlamışlardı. Geniş çapta yankılar uyandıran bu hadiseler Kur'an araştırmalarının yanı sıra i'câz fikrine de farklı boyutlar kazandırmıştır. Bu gelişmeler sonucunda hicretin ikinci yüzyılının başlarında Yahudiler, Hristiyanlar, Mecusiler ve Dehriyeler'den İslam'a girenlerin etkileri görülmeye başlanmıştır. Bu toplulukların çoğu İslam'ı kabul etmiştir. Bu dönemde dînî kimliklere ait mezhepler ve din boyasıyla boyanmış olan siyasî fikirler arasındaki çarpışmaların büyük ölçekte olduğu görülmektedir.⁵¹Farklı inanç topluluklarının ve eski kültür

⁴⁸ Mahlûf, *Bâkallânî ve Kitâbuhi*, s. 27-28; Mustafa Öztürk, *Kur'an Dili ve Retoriği*, Ankara 2002, s. 153.

⁴⁹ Zerkânî, *Menâhili'l-İrfân*, I, 30-31.

⁵⁰ Zerkânî, *Menâhili'l-İrfân*, I, 30-31.

⁵¹ bk. Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 426, 430.

ve medeniyetlere mensup kitlelerin Müslüman topluluklarla olan temasları birçok tartışmayı beraberinde getirmiştir. Kadim dinlerde varolan ve felsefi bir şekle büründürülen kader meselesi, Allah'ın sıfatları, Kur'an'ın mahlûkluğu ve teşbîh gibi birçok kelami konu bu dinî kültürler yoluyla tartışmaya açılan meselelerden bazılarıdır.⁵² Câbirî'nin tespitlerine göre İslam fetihleri sona erip Arap-İslam devleti güç ve istikrar kazandığında İslam dinine ve Arapların idaresine karşı olan azınlıkları ve düalist cemaatleri barındıran İslam toplumu içerisinde Medeniyet sürtüşmeleri ve kültür savaşları başlayınca, Kur'an'ın i'câzı meselesi yeniden gündeme getirilmiştir.⁵³ Bazı kaynaklar Kur'an'ın i'câzıyla ilgili olumsuz kanaatlerin mülhitlerin ve Şuûbilerin alevlendirdiği tartışmalarda ortaya atıldığını belirtirken⁵⁴ Câbirî daha özeldir Maniheistlere işaret etmektedir. O, dinî azınlıklardan İslam'a ve Arap idaresine karşı olanların özellikle de Maniheistlerin, içeriğinin bilinen ve bir yenilik getirmeyen şeyler olduğu, ondaki eskiye ait olarak anlatılan haberlerin Tevrat'tan ya da genel anlamda kadim mirastan alınmış olduğu iddalarıyla Kur'an'ı ve onun ilahi kaynağını karalamaya çalıştıklarını belirtir.⁵⁵

Ayrıca bu dönemde Kur'an'la ilgili ilk tenkitler Yahudi asıllı Lebîd b. E'sam ile başlamıştır. Lebîd, Tevrat mahlûktur bu yüzden Kur'an da mahlûktur görüşünü ileri sürmüş daha sonra bu görüş Tâlût, Benân b. Sem'an (ö. 118/737) ve Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) gibi kişiler tarafından da dile getirilmiştir. Ca'd ilk kez açıktan açığa Kur'an'ı inkara kalkışan ve ona karşı çıkıp ondaki bazı bilgileri yalanlayan ayrıca Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünün yanında "O'nun fesâhatinin de mu'ciz olmadığı" ve "insanların Kur'an benzeri hatta onda daha güzel bir eser meydana getirebilecekleri" fikirlerini dile getiren kişidir.⁵⁶ Böylece bu dönemde Kur'an şekil ve anlam özellikleri bakımından çeşitli tenkitlerle karşı karşıya kalmış ve bunun üzerine kelamcılar, dil bilginleri ve müfessirler başta olmak üzere birçok İslam bilgini Kur'an'ı ve onun sahip olduğu üstün (i'câz) özellikleri savunmak üzere harekete geçmişlerdir.⁵⁷

Bu noktada ilk harekete geçenler kelim bilgileri olmuştur. İ'câz konusu kelim ilminin ilahiyât ve nübüvvât'ın gibi ana dallarının merkezi mevzularından birini teşkil eder. Kelamcılar, ispat-ı nübüvve (Hz. Peygamber'in nübüvvetinin ispatlanması) bağlamında Kur'an'ı Hz. Peygamber'in nübüvvetinin en önemli delili olarak görürler. Ayrıca Kur'an'ın meydan okumasına cevap verilemeyeşini i'câzı gösteren bir delil kabul ederler. Özellikle İslam'da kelim ilmini ilk ortaya

⁵² Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 426; Sultân, Münir, *İ'câzu'l-Kur'ân beyne'l-Mu'tezile ve'l-Eşâira*, İskenderiye 1987, s. 47.

⁵³ Câbirî, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, s. 98.

⁵⁴ Umerî, Ahmed Cemâl, *Mefhûmu'l-İ'câz el-Kur'ânî*, Kahire 1984, s. 41.

⁵⁵ Câbirî, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, s. 98.

⁵⁶ Râfîî, *İ'câzu'l-Kur'ân*, s. 121.

⁵⁷ Sultan, *Beyne'l-Mu'tezile ve'l-Eşâira*, s. 48.

koyan ve başlangıçta bir iddia ve tez sahibi yani İslam dininin inanç prensipleri konusunda mütefekkir, teorisyen ve bunların savunucusu olarak ortaya çıkan Mu'tezile bilginleri i'câz meselesiyle ilgilenmişlerdir. Mu'tezile bilginlerinin İslamı savunma misyonu onların bir yandan hasımlarının Kur'an hakkında ortaya attıkları şüpheleri ortadan kaldıracabilmeleri için dinî inancın temel dayanağı olan Kur'an'ı çok iyi tanımalarını diğer yandan da Kur'an'ın sahip olduğu üstünlük (i'câz) yönlerini ortaya çıkarmalarını gerekli kılmaktaydı.⁵⁸ Mu'tezile bilginlerinin ilk dönemlerden itibaren Kur'an'ın i'câz özelliğini ispatlayabilmek için ortaya koydukları çabalar üç başlık altında toplanabilir⁵⁹:

- I- İslam inancı ve Kur'an'la ilgili ortaya atılan iddiaları çürütmek
- II- Hz. Peygamber'in nübüvvetini ve özellikle Kur'an olmak üzere onun mucizelerinin doğruluğunu ispat etmek.
- III- Kur'an'ın i'câz özelliğinin ispat edilmesi konusunda kelami bakış açılarını belâgatle güçlendirmek.

Hicri ikinci asırda Mu'tezile kelimcilerinin ve belâgatçılarının yanında Kur'an'ı savunmak için ayrıca lugatçılardan ve nahivcilerden oluşan dil bilginleri de harekete geçmiştir. Bu bilginler Kur'an'ın anlaşılması, tefsir edilmesi gibi meselelere katkı sağladıkları gibi Kur'an'a has üslup ve nazım gibi yönleri incelemek suretiyle i'câz fikrine katkı sağlamışlardır. Dilbilginleri bu doğrultuda Kur'an'da yer alan ve Kur'an'ın bazı ifade şekilleri üzerinden üslubuna yöneltilen soru ve itirazlara konu olan sanatsal yönlerin yorumlanması için çaba göstermişlerdir. Bunun yanında Kur'an'ın Arapça anlaşılır bir kitap oluşunu ve ifade tarzı açısından da Arapların edebiyat gelenekleri dışında bir eser olmadığını temellendirmek üzere Kur'an'da mecâz konusuyla ilgili araştırmalara başlamışlardır. Bu dönemde yapılan dil çalışmaları içerisinde i'câz konusuna katkı sağlayan iki önemli eser bulunmaktadır. Bunlar Ebû Ubeyde'nin "Mecâzu'l-Kur'ân" isimli eseriyle Ferrâ'nın "Meâni'l-Kur'ân" isimli eseridir. Bu iki eser aynı zamanda i'câz ilminin oluşumuna doğru ilk adımlar olarak da kabul edilmektedir.⁶⁰ Bu isimlere ilaveten ayrıca İbn Kuteybe (ö. 276/889)'nin çabaları da benzer bir eksende durmaktadır. O da kendi döneminde Kur'an'ın dili ve üslubuyla ilgili ortaya atılan eleştirileri reddetmek ve Kur'an'ın dil ve edebiyat açısından üstünlüğünü kanıtlamak üzere "Te'vîl-ü Müşkili'l-Kur'ân" adında bir eser kaleme almıştır. Dilbilimcilerin bu dönemde ortaya koydukları bu eserler i'câz konusunun daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmasına öncülük etmiştir. Bu eserlerde i'câz terimine yer verilmemiş ayrıca i'câz yönleriyle ilgili görüşler de belirtilmemiştir. Fakat Kur'an ayetleri incelenirken Arap dilinin incelikleri ve Kur'an dili birlikte ele

⁵⁸ Kassâb, Velfid, *et-Tivâsi'n-Nakdi ve'l-Belâgi li'l-Mu'tezile*, Devha 1985, s. 297.

⁵⁹ Sultân, *Beyne'l-Mu'tezile ve'l-Eşîra*, s. 51-52.

⁶⁰ Umerî, *Mefhûmu'l-İ'câz*, s. 46.

alınarak Arapça indirilen Kur'an'ın üstün bir dil eseri olduğu vurgulanmıştır.⁶¹

Hicri ikinci asrın sonları ve üçüncü asrın başlarında ise risalet günlerinden itibaren Kur'an vahyinde delille medlûlun birlikteliği şeklinde kabul edilen i'câzi, delille medlûlun ayrılığı şeklinde yorumlayan bir kesim ortaya çıkmıştır. Bu yorum sahipleri, vahyin doğruluğuna delalet eden mucizenin Kur'an'la bağlantılı olduğu; fakat bunun onun dilsel bir metin olmasına bağlı özel karakterinden değil, bizzat Kur'an'ın da meydan okuduğu gibi, çağdaşı olan Arapların onun benzerini getirmekten aciz kalmalarından kaynaklandığı görüşündedirler.⁶² Bu görüş Kur'an i'câzının hangi açıdan gerçekleştiğine ve insanların Kur'an benzeri bir eser meydana getirmeye güç yetirememelerinin sebeplerini tespitiye yönelik olarak İslami çevrelerde dile getirilen ilk görüş diye bilinen sarfe görüşüdür.⁶³ Sarfe görüşü temelde Kur'an'a nazire yapmaya muktedir olan nüzûl asrındaki Arap ediplerinin Allah tarafından bir müdahale ile engellendikleri kabulünü içermektedir.⁶⁴ Sarfe görüşünü ilk dile getiren kişinin kim olduğu konusunda tam bir belirginlik olmasa da kaynakların büyük çoğunluğuna göre sarfe teorisinin sahibi olarak bilinen kişi Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm'dır (ö. 231/845). Ayrıca bu görüşü ortaya atan kişi hakkında kaynaklarda Mu'tezile'nin Basra şeyhi olan Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742), ve İsâ b. Sabîh el-Murdâr (ö. 226/841) gibi isimlere yer verilmektedir.⁶⁵ Sarfe görüşü yaygın anlamda bazı Mu'tezili çevrelere nispet edilmiş ve konuyla ilgili Ebû İshâk en-Nazzâm, Hişâm el-Fuvelî (ö. 200/815) ve Abbâd b. Süleyman (ö. 250/864) gibi ilk dönem Mu'tezile bilginlerinden bazı sözler nakledilmiştir.⁶⁶

Sarfe görüşüne ait temel bilgileri mezhepler tarihiyle ilgili kitaplardan öğrenmekteyiz.⁶⁷ Bu ifadelerle göre Nazzâm Arapların Kur'an'a nazire yapmaya güç yetirebilecekleri fakat onların ilahi bir müdahaleyle bu işten engellendikleri belirtir. Ayrıca Bağdâdî (ö. 429/1037) Nazzâm'ın, Kur'an nazminin ve kelimelelerinin te'lif güzelliğinin Hz. Peygamber'in nübüvveti adına mucize özelliği taşımadığı ve peygamberin nübüvvet davasında onun doğruluğuna işaret etmediği görüşüne sahip olduğunu aktarmaktadır.⁶⁸ Buna göre sarfe görüşü de dahil olmak üzere Nazzâm'ın Kur'an'ın i'câz yönleriyle ilgili olarak iki görüş ileri sürdüğü

⁶¹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vil-i Müşkili'l-Kur'an* (thk. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1973, s. 22-23

⁶² Ebû Zeyd, *İlâhî Hitâbın Tabiatı*, s. 182.

⁶³ Umerî, *Mefhûmu'l-İ'câz*, s. 47; Müslim, *Mebâhis*, s. 40.

⁶⁴ Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, II, s. 1005; Yıldırım, "İ'câzu'l-Kur'an İlmi", s. 5.

⁶⁵ Müslim, *Mebâhis*, s. 40. Râfî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s. 121 Hâlidî, Salâh Abdülfetâh, *el-Beyân fî İ'câzi'l-Kur'an*, Amman 1992, s. 81.

⁶⁶ Bint eş-Şâti', *el-İ'câzu'l-Beyânî*, s. 82.

⁶⁷ Eş'arî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmâil, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, İstanbul 1928, s. 215; Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir Abdülkâhir, *el-Fark beyne'l-fırak* (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire, t.y., s. 143.

⁶⁸ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 143.

görülmektedir. Sarfe görüşüne ilaveten O Kur'an'da yer alan gaybî haberleri de i'câz yönü olarak benimsemiştir. Sarfe görüşü bazı bilginlerce şöyle yorumlanır: İnsan çoğu kere kendi ihtiyarî fiillerinden olan veya bunun gibi kendi kesb ve kudreti dahilinde bulunan bir fiili, ya bu işi yapmasını gerektiren sebepler ortada olmadığından, ya kendisinde meydan gelen tembellik veya bir engel sebebiyle istek ve azmi kırıldığından, ya da istek ve iradesine rağmen başına gelen beklenmedik ve karşı konulmaz bir hadisenin bu fiili gerçekleştirme vesile ve kudretini zorla kendisinden almasından dolayı yapamaz. İşte Arapların Kur'an'a karşı nazire yapamamalarının sebebi de budur. Yoksa onların Kur'an'a nazire yapamamaları Kur'an belâgatının beşer kudretinin ulaşamayacağı erişilmez i'câz seviyesine ulaşmış olmasından değildir. Sebep, onları zorla bu işten men eden bir engelin bulunmasıdır. Bu engel de Allah'ın kendi kitabını muaraza teşebbüsünden korumasıdır. Öyle olmasaydı, insanlar onun bir benzerini getirebilirlerdi. Çünkü Kur'an, onların belâgat ve nazım seviyelerinden üstün değildir.⁶⁹ Şia'dan Murtaza'ya (ö. 436/1044) göre bu görüş, Arapların Kur'an'ın benzerini ortaya koyabilmeleri için muaraza'da ihtiyaç duydukları ilimlerin Allah tarafından onlardan alınması anlamına gelmektedir.⁷⁰

Nazzâm'ın Mu'tezile bilginlerinden olması dolayısıyla burada bazı Mu'tezile kelimcilerinin i'câz konusuna olan ilgilerinin kelam ilmi açısından ispat-ı nübüvve bağlamında gerçekleştiğini öte yandan da bu grup içinde yer alan kelimci-belâgatçı çizginin de i'câz konusuyla kelami perspektifin yanında dil-edebiyat bağlamında da ilgilendiklerini belirtmek gerekir. Nazzâm'ın i'câz ile ilgisinin daha çok ispat-ı nübüvvet bağlamında gerçekleştiği ve onun kelami bir yöntem takip ederek sarfe görüşünü benimsediği görülür. Kur'an ile önceki peygamberlerin mucizeleri arasında yapılacak bir kıyaslama sarfe görüşündeki vurguları ortaya çıkarmaktadır. Câbirî'ye göre sarfe görüşünde Kur'an'ın mucizelik vasfı inkâr edilmemekte fakat mucizelikte gaybi haberlerin i'câz kapsamında değerlendirilmesi ile anlam'a dikkat çekilip lafzın -nazım- mucizelikteki rolü yani fesâhat ve dilsel açıdan i'câz düşüncesi ortadan kaldırılmış olmaktadır.⁷¹

Üzerinde çokça tartışmanın yapıldığı bu görüş Nazzâm sonrası dönemde de etkinliğini sürdürmüş ve bazı İslam bilginlerince Kur'an i'câzının bir yönü olarak değerlendirilmeye devam etmiştir. Sarfe görüşü Mu'tezile'den; Hişam el-Füvetî, Abbâd b. Süleyman, Câhız (ö. 255/869), Rummânî, Sünni alimlerden; İmam Eş'ari, Ebû İshak İsfereyînî (ö. 945/1538), İmam Mâverdi (ö. 450/1058), İbn Hazm (ö. 456/1064); Şii alimlerden; Şerîf Murtaza, İbn Sinân el-Hafâcî (ö.466/1073) ve filozoflardan; Nasîruddîn et-Tûsî (ö. 672/1274) tarafından benimsenmiştir.⁷² Nazzâm'ın genel anlamda Kur'an'ın beyânî özelliklerine bakışı

⁶⁹ Zerkani, *Menahilü'l-İrfan*, II, 292.

⁷⁰ Rafii, *İ'câzül-Kur'an*, s. 122.

⁷¹ Câbirî, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, s. 76.

⁷² Yavuz, Şevki, "İ'câzül-Kur'an", *DİA*, İstanbul, 2001, s. 404.

çoğu Mu'tezile bilgininin bakışından farklıdır. Sarfe görüşü sonraki dönemlerde hem Mu'tezile hem de Ehl-i sünnet bilginlerinin çoğu tarafından tenkit edilen bir görüş haline gelmiştir.⁷³ Sarfe görüşünün tenkit edilmesinin temelinde bu görüşün Kur'an'ın lafız ve nazım gibi kendi zatına ilişkin özelliklerini devre dışı bırakıyor olması yer alır. Kur'an i'câzının sadece sarfe ile sözkonusu olduğunu düşündüğümüzde bu durumda Kur'an'ın zâtî özellikleri bakımından sahip olduğu i'câz ortadan kalkmakta ve bu görüşe göre Arapları Kur'an benzeri bir eser meydana getirmekten alıkoyan men' ve sarfe işini mucize haline getirmektedir.⁷⁴ Bazı Kur'an ayetlerinde Allah'ın (c.c), bu kitabın zâtî özellikleri itibariyle üstün bir kitap olduğunu belirtmesi (Ankebût, 29/50-51; Ra'd, 13/31 ve Zümer, 39/23) ve onu diğer mu'cizelerden ayıran kendine has vasıflarla tanıtmaya sarfe görüşünün yanlışlığını gösteren bir diğer kanıt olarak ileri sürülür.⁷⁵ Bir diğer kanıt da tehdidî ayetlerinin sonucu olarak nazil olan İsrâ, 17/88 ayetinin sarfe görüşündeki vurgunun zıddına, güç yetirebilecekleri halde muhatapların aciz kalacaklarına işaret etmesidir. İslam bilginleri ayrıca tarihî vakıaların sarfe görüşünde ileri sürülen fikirle çeliştiğini belirtmektedirler. Özellikle nüzül dönemindeki Arapların Kur'an ayetleri karşısındaki hayretlerini, Hz. Peygamber'e karşı giriştikleri mücadeleleri, Kur'an'ın meydan okumasına karşı sözü terk edip savaşa kalkışmalarını ve nazire denemelerinin varlığını sarfe görüşünün yanlışlığını gösteren tarihî kanıtlar olarak ileri sürerler.⁷⁶

Sarfe görüşünün i'câzı Kur'an'ın zati özellikleri ile metin içi unsurlarının dışına çıkararak vurgusu sonraki dönemlerde önemli bazı gelişmeleri ortaya çıkarmıştır. Câbirî'ye göre İslam düşüncesinde lafız-mana tartışmalarının temelinde esasında sarfe görüşünün oluşturduğu gerilim yatmaktadır. Zira Risâlet günlerinden itibaren sadece içerdiği manalar bakımından değil aynı zamanda fesâhat ve belâgatla yani nazımla birlikte mucize bir kitap olarak düşünülen Kur'an tasavvuru Mu'tezile'den bir kısım düşünür –daha özelden Nazzâm- tarafından kelami bir yöntem takip edilerek ortaya atılan sarfe görüşü ile parçalanmıştır. Bu yaklaşımda Kur'an'ın mucizelik vasfı inkâr edilmiyor fakat mucizelikte anlam'a dikkat çekilip lafızın –nazım- mucizelikteki rolü yani fesâhat ve dilsel açıdan i'câz düşüncesi ortadan kaldırılmış oluyordu. Bu görüşe yapılan tepkilerin yanında bu görüşü savunmayı sürdürenler de olmuş böylelikle Kur'an'ın mucize oluşunun, nazım bakımından mı, taşıdığı manalar bakımından mı yoksa hem nazmı hem de manası bakımından mı olduğu şeklindeki bir mesele ve buna bağlı olarak lafız ve mana problematiği, Kur'an'ın i'câzı olgusu etrafında yapılan tartışmaların asli konusu

⁷³ Câbirî, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, s. 98; Müslim, *Mebâhis*, s. 57; Yavuz, "İ'câzu'l-Kur'an", s. 404.

⁷⁴ Bâkîllânî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s. 46; Müslim, *Mebâhis*, s. 58.

⁷⁵ Müslim, *Mebâhis*, s. 58.

⁷⁶ Müslim, *Mebâhis* s. 58-61.

haline gelmiştir.⁷⁷

Te'lif Dönemi: Câhız ve İlimleşme Süreci

Nazzâm sonrası dönemin en önemli siması, aynı zamanda onun öğrencisi olan ünlü kelimci ve edip Câhız'dır.⁷⁸ O fikirleri ve eserleri ile i'câz fikrinin ilmi bir mevzu haline gelmesine katkı sağlamıştır. O i'câz ile ilgili ilk eseri kaleme alan ve konuyla ilgili önemli fikirler ileri süren kişi olarak tanınmaktadır. İlk dönem Mu'tezile bilginlerinin İslam'ı farklı din ve kültürlerle mensup kişilere karşı savunma çabalarını aynı çizgide sürdüren bir bilgin olan Câhız, yaşadığı dönemde İslam dışı unsurlara mensup kişilerce ortaya atılan iddiaları çürütmüş ve Kur'an'ın i'câz özelliğini hem kelim hem de belâgat ilmi açısından ispat etmeye çalışmıştır.⁷⁹ Câhız'ı i'câz çalışmalarına sevk eden en önemli etken Kur'an'ı ve Hz. Peygamber'in nübüvvetini savunma ve ispat etme (isbâtu'n-nübüvve) düşüncesidir. Bu döneme kadar araştırma ve inceleme konusu olmayan i'câz meselesi önceleri kelim ilminin doğuşunu hazırlayan ve çeşitli grupların üzerinde mücadele ettikleri diğer meselelerle, özellikle Hz. Peygamber'in nübüvvetinin ispatı ve mucize meseleleriyle birlikte ele alınan bir konuydu.⁸⁰

Hicrî üçüncü yüzyılın başlarında bazı Mu'tezile bilginleri tarafından "Kur'an'ın fesâhatı mu'ciz değildir" fikri dile getirilmeye başlanınca bu fikrin halk kitleleri üzerinde ve dil, fesâhat ve beyân konularında ihtisas sahibi olmayan haşevî kelimciler üzerinde etkili olmasından endişe duyulmuş bunun üzerine Kur'an'ın fesâhatı, nazmı ve telifi gibi edebî konuları enine boyuna incelemeyi hedefleyen eserlerin yazılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bunun üzerine Câhız "Nazmu'l-Kur'ân" isimli eserini kaleme almıştır.⁸¹ Buna göre Câhız'ın i'câz konusuna eğilmesinin diğer bir nedeni de O'nun Kur'an'ın fesâhat, nazım ve telif açısından sahip olduğu üstün nitelikleri ortaya koyma çabasıdır. Bir diğer etkenin de sarfe görüşüne karşı çıkma düşüncesi olduğu söylenebilir. Sarfe görüşünün sahibi Nazzâm'la ilgili olarak Câhız'ın bir metinde: "..Nazzâm'ın taraftarlarına, Nazzâm sonrası ortaya çıkıp Kur'an'ın hak olduğunu kabul edip onun telifinde hiçbir hüccet olmadığını iddia edenlere karşı çıkmak üzere bir kitap yazdığını."⁸² ifade etmesi bu görüşü güçlendirmektedir.

Câhız'ın söz konusu eseri günümüze ulaşmadığı için eserin içeriğine ve eserde dile getirilen görüşlere dair ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Fakat bazı araştırmacıla-

⁷⁷ Câbirî, *Arap-İslam Kültürünün Akal Yapısı*, s. 76-77

⁷⁸ Câhız'ın i'câz düşüncesine yapmış olduğu katkılar için bk. Konaklı, Numan *İ'câz'ül-Kur'an Düşüncesinin Temelleri: Câhız Örneği*, Marife, Konya, 2009, yıl: 9, sayı: 1.)

⁷⁹ Sultân, *Beyne'l-Mu'tezile ve'l-Eşâ'ira*, s. 56.

⁸⁰ Bint eş-Şâti', *el-İ'câz'ül-Beyânî li'l-Kur'ân*, s. 19.

⁸¹ Râfiî, *İ'câz'ül-Kur'ân*, s. 127.

⁸² Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb, *Halku'l-Kur'ân*, (*Resâilu'l-Câhız* içerisinde), (thk. Abdüsselâm Muhammed Harun), Kahire 1979, III, s. 287.

ra göre⁸³ Câhız'ın "Halku'l-Kur'ân" isimli eserindeki bazı ifadeler kitabın içeriğiyle ilgili bazı ipuçları taşımaktadır. Câhız, "Nazmu'l-Kur'ân" isimli eserini kastederek şöyle demektedir: "Sana⁸⁴ sunmak üzere bir kitap yazdım. Kitapta Kur'an'ı savunmak ve Kur'an'ı tenkid eden herkese karşı çıkmak üzere çırpındım ve varabileceğim son noktaya ulaştım. Böylece, Râfîzilere, Hadisçilere, Hâşevîlere, inkârcılara, münafıklara, Nazzâm'ın taraftarlarına, Nazzâm sonrası ortaya çıkıp Kur'an'ın hak olduğunu kabul ettiği halde onun telifinde hiçbir hüccet olmadığını; yine vahiy ürünü olduğunu kabullenmekle birlikte burhândan ve delâletten yoksun olduğunu iddia edenlere hiçbir açık kapı bırakmadım."⁸⁵ Câhız'ın i'câz konusu ile ilgili fikirlerini öğrenebileceğimiz diğer bazı kitapları ve risaleleri mevcuttur. Fakat konuyla ilgili fikirleri eserlerinde dağınık halde bulunmaktadır. Câhız'ın Kur'an'ın i'câziyle ilgili olarak kaleme aldığı diğer bir eser de "Huvecü'n-Nübüvve" isimli risaledir.

Câhız, Kur'an'ın i'câz yönleriyle ilgili herhangi bir görüşü açık bir şekilde dile getirmemiştir. Onun benimsediği i'câz yönleri, konuyla ilgili ifadelerinden çıkarılan bazı tespitlere dayanmaktadır.⁸⁶ Câhız açısından Kur'an, 'nazım ve telif' ve 'sarfe' gibi iki yönü itibarıyla muciz bir kitaptır. Aslında Câhız Kur'an'ın i'câzını daha çok erişilmesi imkansız bir dil mucizesi oluşuna bağlamaktadır.⁸⁷ Dil anlayışında lafzî biçimciliği önemseyen ve belâgatı nazım ve biçimden ibaret gören Câhız Kur'an incelemeleri sonucunda i'câzın onun kendine özgü nazmında ve telifinde ortaya çıktığını dile getirmiştir. Kur'an i'câzının onun nazmıyla gerçekleştiğini öne süren teoriye nazım teorisi denmektedir. Sonraki dönemlerde birçok İslam bilgini tarafından i'câz düşüncesi çerçevesinde en önemli i'câz yönlerinden biri olarak değerlendirilip değişik şekillerde yorumlanacak olan nazım teorisine ilişkin ilk yöneliş Câhız'la başlamıştır.⁸⁸

Câhız'ın benimsediği ikinci bir i'câz görüşü de sarfedir. Ne var ki Câhız'ın sarfe görüşüne yaklaşımı hem olumlu hem de olumsuz olmak üzere iki şekilde gerçekleşmiştir. O sarfe görüşünü Nazzâm'ın yaklaşımından daha farklı bir biçimde benimsemiştir. Câhız'a göre Kur'an nazım gibi zati özellikleri itibarıyla mu'cizdir (bizâtihi mu'ciz). Bunun yanında fikri karışıklık ve art niyetli teşebbüslere engel olmak amacıyla Araplar Kur'an benzeri bir eser meydana getirmekten engellenmişlerdir. Sarfe olgusu Kur'an'ın şanını düşürmez bilakis bu durum Allah'ın insanlara bir rahmetidir.⁸⁹ Nazzâm Arapların Kur'an benzeri bir eser

⁸³ Abdülazîz Abdülmü'tî Arefe, *Kadriyyetü'l-İ'câz el-Kur'ânî ve Eserihâ fi tedvîmî'l-Belâgatî'l-Arabiyye*, Beyrut 1985, s. 157. ; Kassâb, *et-Türâs*, s. 71-72

⁸⁴ Abbâsî Halifesi Mütevekkil'in veziri olan Feth b. Hâkân b. Ahmed. bk. Bint eş-Şâti', *el-İ'câzu'l-Beyânî*, s. 20.

⁸⁵ Câhız, *Halku'l-Kur'ân*, 287.

⁸⁶ Abdülkerîm Hatîb, *el-İ'câz fî Dirâseti's-Sâbikîn*, y.y. , 1973, s. 165.

⁸⁷ Yavuz, "İ'câzu'l-Kur'ân", s. 404.

⁸⁸ Kassâb, *et-Türâs*, s. 325.

⁸⁹ Sultân, *Beyne'l-Mu'tezile ve'l-Eşâ'ira*, 62-63; Hatîb, *Dirâsetü's-sâbikîn*, s. 368-369.

meydana getirme güçlerinin olduğunu düşünüp i'câzın Allah'ın onları bu işten engellemesiyle gerçekleştiği kanaatini taşıırken Câhız belâgat sahibi kişilerin Kur'an benzeri bir eser meydana getirme isteklerinin engellenmesini bizzat Kur'an'ın taşıdığı zati özelliklere bağlamıştır. Bu noktada bazı eserlerinde sarfe görüşüne karşı olduğu görülen, hatta kitap telif edecek kadar bu görüşe karşı olan Câhız'ın nasıl olup da aynı zamanda bu görüşü benimsediği fikri dile getirilebilir. Çelişkili gibi görünen bu durum, i'câz konusuyla ilgilenen birçok düşünür ve araştırmacının da dikkatini çekmiştir.⁹⁰ Bu çelişkili durumu aşabilmek için bazı araştırmacılar konuya mutlak sarfe ve dolaylı sarfe terimleriyle yaklaşarak çözüm bulmaya çalışmışlardır. Arapların Kur'an benzeri bir eser ortaya koyma güçleri olduğunu fakat Allah'ın (c.c) müdahalesi ve engellemesiyle onların Kur'an benzeri bir eser ortaya koyamadığını vurgulayan Nazzâm'ın dile getirdiği yaklaşım mutlak sarfe olurken, Câhız'ın Kur'an'ın bizâtihi muciz oluşunu vurgulayarak benimsediği sarfe yaklaşımı da dolaylı sarfe olmaktadır.⁹¹

Kur'an'ın i'câzı üzerine Câhız'la başlayan kitap telif etme geleneği Ebû Bekr Abdullâh b. Ebî Dâvûd es-Sicistânî (ö. 316/929), Ahmed b. Süleyman Ebû Zeyd el-Belhî (ö. 322/935), Ebû bekr Ahmed b. Ali İbnü'l-İhşid (ö. 326/939) ve Ebû Alî el-Hasen b. Ali b. Nasr⁹² gibi bilginlerin onun "Nazmu'l-Kur'ân" isimli eseriyle aynı adı taşıyan eserler kaleme almalarıyla devam etmiştir. Bir sonraki adımda Ebû Abdullâh b. Yezîd el-Vâsitî el-Mu'tezilî (ö. 306/918) tarafından kaleme alınan "İ'câzu'l-Kur'ân fî nazmihî ve telifihî" isimli eserle⁹³ birlikte artık i'câz başlığını taşıyan eserler de ortaya çıkmaya başlamıştır. İ'câz literatüründe i'câz başlığı taşıyan ilk eser olan Vâsitî'nin bu eseri aynı zamanda teknik yönü ile i'câz konusunu ayrıntılı bir şekilde ele alan ilk kitaptır. Bu önemli eser üzerinde Câhız'ın etkileri söz konusudur.⁹⁴ Ne var ki bu eser de diğerleri gibi günümüze ulaşamamıştır.

İ'câz düşüncesinin tarihi seyri ile ilgili araştırmalar İslami çevrelerde i'câz teriminin Vâsitî örneğinde de gördüğümüz gibi hicri III. Asrın ikinci yarısından itibaren kullanılmaya başladığını belirtirler. Daha önce de ifade edildiği gibi i'câz ve ve aynı kökten türeyen mucize terimleri Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde yer almaz. Bunun yanında tarihsel olarak hicri ikinci asrın sonlarıyla üçüncü asrın başlarında, terimsel anlamlarıyla bu kelimeler kullanılmadan önce i'câz ve mucize kelimelerine yakın anlamlar taşıyan, "ayet", "burhân" ve "sultân" gibi kelimelerin

⁹⁰ Hatîb, *Dirâsetü's-sâbikân*, s. 368-369.

⁹¹ bk. M. Akif Koç, *Kur'an'ı Kerim'in İ'câzında Sarfe Nazariyesi*, Yeni Ümit, İstanbul, Ocak-Mart, 98, s. 23; Fethi Ahmed Polat, *Bir İ'câzül-Kur'an İddiası: Sarfe, Marife Dergisi*, Konya, 2003, Kış III, s. 199-202.

⁹² Câhız'ın sonrası konuyla ilgili eserler kaleme alanlardan İbnü'l-İhşid, Ebû Alî el-Hasen b. Ali b. Nasr ve Muhammed b. Yezîd el-Vâsitî'nin eserlerini İbn Nedîm el-Fihrist'de zikretmektedir. bk. İbn Nedîm, *el-Fihrist*, (thk. İbrahim Ramazan), Beyrut 1997, s. 58.

⁹³ Bint eş-Şâti', *el-İ'câzu'l-Beyânî*, s. 19-20.

⁹⁴ Râfiî, *İ'câzu'l-Kur'ân*, s. 127; Suat, Yıldırım, "İ'câzu'l-Kur'ân İlmî", s. 7

yazılı ve sözlü gelenekte kullanıldığı görülmektedir. Naîm Hımsî'ye göre i'câz ve mucize kelimelerinin dini, ıstılahi anlamda ilk olarak kullanıldığı eseri ve zamanı tespit etmemiz zordur. Bu kelimelere Hz. Peygamber'in risaletinden sonraki dönemlerde İslam bilginleri tarafından ıstılahî anlamlar yüklenmiştir.⁹⁵ İcâz kelimesi 3/9. asrın ikinci yarısından itibaren yayılmaya başlamış ve bu asrın sonlarında "belâgatça erişilmesi imkansız" manasını ifade eder olmuştur.⁹⁶ Ali b. Rabben et-Taberî'nin (ö. 247/861) hicrî üçüncü asrın ikinci çeyreğinde yazmış olduğu "ed-Dîn ve'd-Devle" isimli eserinde mucize kelimesini veya bu kelimedenden türeyen başka kelimeleri kullanmayıp bunun yerine "ayet" kelimesini kullanması kelimenin bu dönemde az da olsa kullanıldığını fakat yaygın olmadığını göstermektedir. 241/845 yılında vefat eden Ahmed b. Hanbel de bu dönemde mucize kelimesini kullanmıştır. 3/9. asrın sonları ile 4/10. asrın başlarında peygamberlerin nübüvvetini teyit etmek üzere gösterdikleri ve benzerini yapmaktan beşerin aciz kaldığı harika şeyler ve i'câz problemi hakkında mucize terimi yaygınlaşmış bu dönemden sonra ayet, burhân ve sultân gibi kelimelerin kullanımı azalmış bunların yerine mucize kelimesi kullanılır olmuştur.⁹⁷

İcâz ve mu'cize terimleri bu dönemde özellikle Kur'an'ın inkarcılara meydan okuması, Arapların bundan aciz kalışları ve Hz. Peygamber'in nübüvvetinin ispatlanması olgularını anlatmada kavramsal düzeyin yeterli olmaması üzerine İslam bilginleri tarafından yukarıdaki durumları ifadelendirmek üzere vazedilmiştir. Çünkü Müslüman kitlelerin tasavvurunda Kur'an "Hz. Peygamber'in nübüvvetinin delili" ve "insanların benzerini getirmesi mümkün olmayan bir söz" olarak yer tutuyordu. Kur'an da inkarcı Arapların kendi benzerini getiremeyeceklerinden (La ye'tüne bimislihî) bahsetmekteydi. Taberî'nin tehadî ayetlerinin tefsirinde yaptığı gibi, Kur'an'ın bu cümlesine eş-anamlı bir cümle oluşturulmak istendiğinde "benzerini ortaya koymaktan aciz olurlar" (ya'cizûne anhu) denilir. Böylece insanların "Kur'an benzeri bir söz ortaya koymaya güç yetirememesine" (ademu kudretil insân ale'l ityân bi misli'l-Kur'ân) işaret etmek üzere (a'ceze) fiil kalıbı kullanılmış olur. İcâz kelimesinin ilk olarak bu anlamda kullanıldığını düşünebiliriz. Bu anlamda önce fiil a'ceze) "aciz bıraktı" sonra mastar (i'câz) "aciz bırakmak" kullanılmıştır. Önce sadece Kur'an'a muaraza yapılamayacağını ifade eden bu iki kalıp (fiil-mastar) sonraları Kur'an'ın önceki peygamberlerin mucizeleri konumunda olduğuna işaret eder bir duruma gelmiştir. Böylece bu kapsayıcı anlamı ifade etmek üzere a'ceze fiilinin ism-i fail müennesi olan mucize kelimesi kullanılır olmuştur.⁹⁸

Taberî'nin özellikle tehadî ayetlerinden biri olan Bakara, 2/23'ün tefsirinde

⁹⁵ Hımsî, "Fikratu İcâz", XXVII, böl. I, 240-241.

⁹⁶ "İdjâz", *Encyclopedia of Islam*, III, 1018; Yıldırım, "İcâzu'l-Kur'ân İlmi", s. 4

⁹⁷ Hımsî, "Fikratu İcâz", XXVII, böl. I, 241; Yıldırım, "İcâzu'l-Kur'ân İlmi", s. 4.

⁹⁸ Abdülalim el-Hindî'nin "The Islamic Culture" Dergisi'ndeki N. 1, 32 the years künyeli makalesinden naklen; Hımsî, "Fikratu İcâz", XXVII, böl. I, 241-242.

dile getirdikleri, kavramsal düzlemdeki i'câz anlayışından terimsel bir düzleme geçişe önemli bir örnek teşkil eder. Taberî şöyle der: "Allah (c.c) bu ayeti, Rasûlullâh'ın kavminden olan müşrik, münafık ve ehl-i kitaba karşı Resulullah adına bir delil ve bir hüccet olarak zikretmiştir. Bu kimselere: "Ey Arap müşrikleri ve ehl-i kitap inkarcıları, eğer siz, kulumuz Muhammed'e indirdiğimiz ayetlerin ve delillerin benim tarafımdan gönderildiği hakkında şüphe edip de Muhammed'e iman etmiyorsanız onun delilini çürütecek başka bir delil getirin de görelim. Çünkü sizler biliyorsunuz ki bir Peygamberin, doğruluğunu ortaya koyan delil, bütün insanların, benzerini getirmekten âciz oldukları (ya'cizûne an en ye'tiye bimislihi) bir delil getirmesidir. Muhammed'in doğru söylediğini ve nübüvvetinin hak olduğunu ortaya koyan delil de, sizlerin ve yardımlaşacağınız herkesin, benzerini getirmekten aciz (aczü cemûküm an en te'tû bisüretin) olduğunuz bu Kur'andır. Sizler, belâgat, fesâhat ve ehl-i diyanet olduğunuz halde bunun benzerini getirmekten aciz olduğunuza göre (izâ aceztüm an zâlike) sizin dışındaki insanların, bunun benzerini getirmekten daha âciz olduklarını (ammâ aceztüm anhü min zâlike a'cezû) çok iyi bilmiş oldunuz. Aynı şekilde önceki peygamber ve elçilerden birinin doğruluğunun ve nübüvvet sahibi oluşunun delil ve göstergesi bütün insanların benzerini ortaya koymaktan aciz oldukları şeydir (mâ ya'cizu anî'l ityân bimislihi). Böylece siz kesin olarak Muhammed'in Kur'anı uydurup söylemeyeceğini bilirsiniz. Zira böyle olmuş olsaydı bütün yaratıklarının onun bir benzerini getirmekten âciz olmaları (lem ta'cizû anil ityân bimislihi) söz konusu olmazdı. Çünkü Muhammed de sizin gibi bir beşerdir. O, sizden tamamen farklı bir vücut yapısına ve bir konuşma kabiliyetine sahip değil ki, sizin âciz kaldığınız şeye (alâ mâ aceztüm anhü) onun güç yetirniş olabileceği tahmin edilsin."⁹⁹ Bu tefsirde Hımsî'nin de işaret ettiği gibi "Kur'an'ın benzerinin getirilemezliği", "erişilmez üstünlüğü" ve "insanların onun benzeri bir eser ortaya koyamayacakları" gibi ifadeler açıklanırken i'câz mastarının değişik kalıplarına yer verilerek konuya ilişkin terimsel bir çerçevenin oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir.

Hicri üçüncü asrın ikinci yarısından itibaren nüzül dönemindeki olguları ifadelendirmek için kullanılan i'câz kelimesi bu dönemden itibaren İslam bilginleri tarafından –Taberî'de gördüğümüz gibi- terimleştirilerek ilmi bir konu olarak ele alınmaya başlamıştır. Klasik ilmi gelenekte bir konunun ilim olarak ele alınabilmesi için onun muayyen bir mevzu'sunun, mesail'inin ve gayesinin varolması gereklilik arz eder. Konusu ilahi bir kelam olarak Kur'an'ı kendine özgü unsurlarını incelemek olan bu ilmin gayesi ise Kur'an'ın ilahilik vasfını ortaya çıkarmak; bilhassa, Kur'ani dil dünyasının delâlet ve işaretiyle, bu özgün söz dizaynının beşerüstü niteliklerini göstermektir.¹⁰⁰ Ebu Zeyd'e göre bu ilmin konusu ve gayesini göz önüne alarak yapılacak her hangi bir inceleme, gerçekte, Kur'an'ın,

⁹⁹ Taberî, *Câmi'ü'l-Beyân*, I, 372-373.

¹⁰⁰ bk. Sadık, Kılıç, *Kur'an Dilindeki Sonsuz Mucize*, İstanbul 2003, s. 18.

onu kültürdeki diğer metinlerden ayıran ve bu metinlerden üstün olmasını sağlayan kendine özgü yönlerinin incelenmesinden başka bir şey değildir.¹⁰¹ Özellikle İslam bilginlerinin i'câz ile ilgili ortaya koydukları literatüre bakıldığında onların Kur'an ile diğer metinler –özellikle klasik Arap şiiri- arasında sık sık karşılaştırmalar yapmak suretiyle Kur'an diline ait üstün nitelikleri göstermeye çalıştıkları görülmektedir.

Hicri Dördüncü Asırdan Günümüze

Hicrî dördüncü asır i'câz konusunun açılım kazandığı bir dönem olmuştur. Bu asır i'câz düşüncesi çerçevesindeki temel düşünce ve fikirlerinin oluşumuna ve açılımına tanıklık etmiştir. Bu açılıma imkân sağlayan iki bilgin; Rummânî (ö. 384/994) ve Hattâbî (ö. 388/998)'dir. Mu'tezilî bir kelamcı-belagatçı olan Ebu'l-Hasen Ali b. İsa er-Rummânî konuyla ilgili olarak “en-Nüket fî İ'câzi'l-Kur'ân” isimli bir eser kaleme almıştır. Bu eser Kur'ân'ın i'câzı konusunda bize ulaşan en eski eser olma özelliğine sahiptir. Ayrıca kendisinden sonra daha geniş, kapsamlı ve derinlikli çalışmalara kapı aralayan, uyumlu bir bütünlük arzeden ilk edebî çalışmadır.¹⁰² Rummânî, eserin girişinde Kur'an'ın i'câz üstünlüğünü gösteren yönlerle ilgili yedi özellik zikretmiş ve kitabı boyunca bu i'câz yönlerinin açıklamasını yapmıştır. Sarfe görüşünü benimseyen Rummânî'de ağır basan i'câz yönü belâgattir. Öyle ki kitabının beşte dördünden fazlasını Kur'an belâgatı ve beyânına ayırmıştır. Kalan kısmında da diğer i'câz yönlerinin açıklamasını yapmıştır. Belâgatı üç tabakaya ayıran Rummânî en üst tabakaya Kur'an belâgatını ve i'câzını, orta tabakaya belâgatçıları ve fasâhat ehlini en alt tabakaya ise halkı yerleştirmiştir.¹⁰³

Rummânî'nin çağdaşı olan Ebû Süleyman Hattâbî büyük bir fakih ve muhadistir. “Beyânu İ'câzi'l-Kur'ân” isimli eseri i'câz alanında yapılmış önemli çalışmalarından biridir. Eserine i'câzla ilgili ortaya atılan bazı görüşleri tartışarak başlayan Hattâbî devamla kendisinin daha ağırlıkta benimsediği i'câz yönünün beyânî i'câz olduğunu belirtip Kur'an ayetlerinden önemli örnekler sunarak tahliller yapar. Kur'an'ın i'câzına yönelik şüphe ve itirazlar ve Kur'an'a karşı yapılan nazire denemeleri müellifin eserinde ele aldığı önemli konular arasındadır. Fasih ve belîğ bir sözün üç unsuru bulunduğundan bahseden Hattâbî bu üç kısmı; manayı taşıyan lafız, lafızla kâim bir mana ve ikisi arasında irtibatı Kur'an nazım olarak açıklamıştır.¹⁰⁴ Hattâbî Kur'an'ı diğer metinlerden ayıran üstün özelliğini şöyle açıklar: “Bil ki Kur'an en mükemmel te'lif düzeninde yer alan fasih lafızlarla geldiği ve bu lafızlara en uygun manalar içerdiği için erişilmez (mu'ciz) bir kitap

¹⁰¹ Ebû Zeyd, *İlâhî Hitâbm Tabiatı*, s. 173.

¹⁰² Akil, *İ'câzu'l-Kur'ân*, s. 176.

¹⁰³ Rummânî, *en-Nüket*, s. 69.

¹⁰⁴ Hâlidî, *İ'câzu'l-Kur'ân el-Beyânî*, s. 85-90.

olmuştur.”¹⁰⁵ Eserinde Kur'an'ın kalpler ve gönüller üzerindeki psikolojik etkisine bir i'câz türü olarak değinmiş olması önemlidir.¹⁰⁶ Bu sırada “Kitâbü's-Sînâateyn”i kaleme alan Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009) de zikredilmeye değer müellifler arasında yer alır. Kitabının konusunu her ne kadar şiir ve nesir sanatı teşkil etse de müellif bu eseri Kur'an'ın üstünlüğünü ispat etmek için kaleme almıştır. Askerî'ye göre insan belâgat ilmini bilmez ve fesâhat konularını da ihmal ederse Allah'ın te'lif güzelliği ve terkîb mükemmelliği açısından hususi kıldığı i'câz ilmini de bilemez.¹⁰⁷

Hattâbî'den sonra en önemli simalardan biri Kâdî Ebû Bekr el-Bâkîllânî'dir. Eş'arî ekolünün büyük temsilcilerinden biri olan Bâkîllânî, i'câz literatürünün en kapsamlı eserlerinden biri olan “İ'câzî'l-Kur'ân” isimli eseri kaleme almıştır. Gerek kelimciler ve gerekse edîpler tarafından önceden yapılmış bulunan tüm belâgat çalışmaları, Bâkîllânî'de metodik bir hüviyet kazanmıştır.¹⁰⁸ Bâkîllânî'ye göre Kur'an'ın geçmiş ve geleceğe dair gaybi haberleri ile nazım, üslup, belâgat ve beyân gibi dil özellikleri Kur'an'ın i'câz yönlerini oluşturur. İ'câzî Kur'an'ın zati özelliklerinde gören Bâkîllânî, eserinin büyük bir kısmını bu dil özelliklerini analiz etmeye ve açıklamaya ayırmıştır. Bâkîllânî'ye göre Kur'an'ın üslûbu bütün Arap beyân üsluplarından üstündür. Araplar arasında Kur'an'la yarışacak edebî bir eser yoktur. Kur'an, anlatımını yaptığı her konuyu mükemmel bir şekilde sunmuştur. Kur'an'ın ifade seviyesinde hiçbir çelişki yoktur. Kur'an ortaya koyduğu yeni manaları insan seviyesini aşan parlak sözcük ve ta'birlerle ifade etmiştir. Kur'an üslûbu, kolay ve akıcı olup anlaşılması da kolaydır. Bu kolaylık ve akıcılığa rağmen Araplar ona karşılık verememişlerdir.¹⁰⁹

Hicrî dördüncü asrın sonlarına doğru Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1024) ve Şerîf er-Radî (ö. 406/1015) konuyla ilgili çalışmalar ortaya koymuşlardır. “el-Muğnî fi ebvâbî'l-adl ve t-tevhîd” adlı eserinin XVI. cildini i'câz konusuna ayıran Kâdî Abdülcebâr'ın bu eseri metot bakımından Bâkîllânî'nin kitabından oldukça farklıdır. Bâkîllânî, eserini sadece i'câz ve belâgat konularına hasrederken; Abdülcebâr, çizgisi gereği, çeşitli “adl ve tevhîd” konularına önemli ölçüde yer vermiş Kur'an'ın i'câzî ve Rasûl'ün nübüvvetine olan delâleti üzerinde durmuştur.¹¹⁰ Abdülcebâr, eserinde temel bir soru olarak “fasih kelâm nedir?” sorusuna cevap aramıştır. Abdülcebâr'a göre bir sözün güzel oluşu yalnız nazım veya yalnız mana ile gerçekleşmez. Ona göre Kur'an'ın erişilmez i'câz yönü lafzın

¹⁰⁵ Hattâbî, *Beyânu İ'câzî'l-Kur'ân*, s. 24-25

¹⁰⁶ Hattâbî, *Beyânu İ'câzî'l-Kur'ân*, s. 64.

¹⁰⁷ Mahlûf, *Bâkîllânî ve Kitâbuhû*, s. 52.

¹⁰⁸ Hacımüftüoğlu, Nasrullah, “*Kelamcılar ve İslam Felsefecilerinin Belâgat ve İ'câz İlimlerinin Gelişmesindeki Rollerini*”, EAÜİF, IX, s. 227.

¹⁰⁹ Hâlidî, *İ'câzî'l-Kur'ân el-Beyânî*, s. 91-92.

¹¹⁰ Hacımüftüoğlu, “*Kelamcılar ve İslam Felsefecilerinin Belâgat ve İ'câz İlimlerinin Gelişmesindeki Rollerini*”, s. 229.

fesâhatı ve mananın güzelliğindedir.¹¹¹ Fesâhat, nazım, sarfe, manalar ve gaybî haberleri muhtemel i'câz yönleri olarak sıralayan Abdülcebbâr i'câzın esas itibarıyla fesâhatta olduğunu vurgular.¹¹² Abdülcebbâr fesâhât anlayışını şöyle ortaya koyar: “Kelamın (söz) fesâhati tek tek harflerde ve kelimelerde ortaya çıkmaz. Fesâhat ancak (harfler ve kelimelerin) belli bir yöntem çerçevesinde bir araya gelmesiyle (damm) ortaya çıkar. Bu bir araya gelme ile beraber sözdeki her kelimenin bir de sıfatının bulunması gerekir. Kelime bu sıfatta bazen bir araya gelme işlemini içeren muvâdaa ile, bazen i'râb ile bazen de mahal yoluyla olabilir. Bu üç kısım haricinde dördüncü bir kısım yoktur. Çünkü burada ya kelime, ya kelimenin harekeleri ya da onun cümle içerisindeki yeri dikkate alınmaktadır. Bu dikkat her bir kelimedede ve birbirine eklenen tüm kelimelerde mutlaka gösterilmesi gerekir.”¹¹³ Şerîf Radî de “Telhîsu'l-Beyân fî Mecâzâtî'l-Kur'ân” isimli eserinde Kur'an'ın i'câz özelliğini lafızlardaki güzelliğe, eşsiz üslûba, ilginç bir mecâz özelliğine sahip oluşuna, insan psikolojisi üzerindeki etki gücüne, manalarla birlikte vahyolunan lafızlarının yapısına ve Kur'an'ın hedef ve maksatlarına hizmet eden manalara bağlamış ve Kur'an'da yer alan mecâzları onun i'câz yönlerinden biri olarak görmüştür.¹¹⁴

Hicrî beşinci asırda “Esrâru'l-Belâğa”, “Delâilü'l-İ'câz” ve “er-Risâletü's-Şâfiyye” isimli kitaplar ile i'câz ilmine önemli katkılar sağlayan Abdülkâhir el-Cürçânî'yi (ö. 471/1078) görürüz. Cürçânî aynı zamanda belâgat ilminin kurucusu ve nazım teorisinin sistemleştiricisidir. O, nazım teorisine ilgili görüşlerini “Delâilü'l-İ'câz” isimli eserinde ortaya koymuştur. Dilbilimci ve belâgatçılar arasında lafız-mana tartışmalarının yaşandığı bir döneme şahit olan Cürçânî geliştirdiği nazım teorisi ile lafız-mana ikilemini aşmaya çalışmıştır. Cürçânî kitabında i'câz yönlerine dair muhtemel yedi meseleyi ele aldıktan sonra nazım teorisinde karar kılmıştır. Cürçânî'ye göre, nazım her kelime kendisine uygun bir konumda bulunacak şekilde kelimelerin cümle içerisinde güzelce dizilmesidir. Nazım teorisinde lafız manaya tabidir. Manalar zihnimizde dizildiği için konuşma esnasında lafızlar peşi sıra dizilirler.¹¹⁵ Kur'an'ı mucize kılan unsurun sadece lafızlar olmadığı çünkü insanların rahatlıkla belîğ lafızlar ortaya koyabileceklerini düşünen Cürçânî, lafzın mana karşısında aşırı yüceltilmesinin Kur'an'ın i'câzı düşüncesini iptal edeceği fikrinden hareketle lafzın ön planda tutulmasıyla dar bir alana sıkışan i'câz düşüncesini, manayı ön plana çıkaran nazım teorisine genişletmiştir. Bu teori, lafzı ve manayı birleştirip nazımla birlikte bu üç unsuru belâgatın temel esasları haline getiren bir teoridir.¹¹⁶ Esasında Câhız'dan beri

¹¹¹ Umerî, *Mefhûmu'l-İ'câz*, s. 156-157.

¹¹² Kadî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî Ebvâbi'l-Adl ve't-Tevhîd*, (thk. Emîn el-Hûlî), Kahire 1960, XVI, s. 318-321; Hacımüftüoğlu, *Kur'an'ın Belâgatı ve İ'câzı Üzerine*, s. 149-150.

¹¹³ Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, XVI, 199; Hatîb, *Dirâsetü's-sâbikîn*, s. 225.

¹¹⁴ Şeyhûn, Mahmûd, *el-İ'câz fî Nazmi'l-Kur'ân*, Kahire 1978, s. 35-36.

¹¹⁵ Hâlidî, *İ'câzü'l-Kur'ân el-Beyânî*, s. 93-96.

¹¹⁶ Hâlidî, *İ'câzü'l-Kur'ân el-Beyânî*, s. 94.

dilbilimci ve belâgatçılarca işlenmeye çalışılan ve Kadî Abdülcebâr ile belirli bir çerçeveye oturan nazım teorisi Cürçânî'nin çabalarıyla daha belirgin bir konuma gelmiştir. Cürçânî'nin ortaya koyduğu tespitler sonraki dönemlerde Kur'an i'câzını yorumlamada güçlü referanslar olarak işlenmiştir.

Hicrî beşinci asırda i'câz meselesiyle ilgilenen diğer bilginler İbn Hazm (ö. 456/ 1064) ve İbn Sinân el-Hafâcîdir (ö. 466/1073). “el-Fasl fî Sebebi'l-İ'câz” isimli eserinde sarfe teorisini savunan İbn Hazm Kur'an'a muâraza yapılamamasının nedeninin Kur'an'ın belâgat derecelerinin en üst tabakasında yer almasından kaynaklandığı düşüncesini eleştirerek beyânî i'câzı (tüm yönleriyle dil inceliklerini gösteren i'câz yönü) kabul etmemiştir. İbn Hazm'ın çağdaşı olan İbn Sinân el-Hafâcî de “Sırru'l-Fesâha” isimli eserinde fesâhat kavramının ve fesâhatın içine giren beyân ve meânî şekillerinin yorumlanmasına önem vermiştir. O, fesâhatla belâgat arasındaki farkı açıklamaya çalışmış fesâhatın lafızlara has olduğunu belâgatın ise hem lafzı hem de manayı kapsadığını belirtmiştir. İstılaha dayalı bu ayırım Hafâcî sonrası birçok belâgatçının çalışmasında yer almaya başlamıştır. Hafâcî'ye göre Kur'an'ın i'câzı sarfe ile gerçekleşmiştir.¹¹⁷

İbn Atıyye (ö. 541/1147), Zemahşerî (538/1144) ve Kâdî İyâz (ö. 544/1149) hicrî altıncı asrın en önemli isimlerindedir. İbn Atıyye “el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz” isimli tefsirinin mukaddimesinde ve tehadî ayetleri bağlamında i'câz konusuna değinmiştir. İbn Atıyye'ye göre bu konuda söz sahibi bilginlerin çoğunluğu, Kur'an'ın üstünlüğünü göstermek için yapılan tehadî'nin, Kur'an'ın nazmı, manalarının sıhhati ve lafızların fasîh olarak ard arda gelişiyile gerçekleştiği kanaatindedir. Kur'an'ın i'câz üstünlüğünü gösteren en önemli özellik onun insanı aşan ilahi bir konuma sahip olmasıdır.¹¹⁸ İ'câz konusunda müstakil bir eser kaleme almayan Zemahşerî ise Kur'an nazımının içerdiği belâgat ve dil inceliklerini “Keşşâf” isimli tefsirinde Kur'an ayetlerini yorumlarken ele almıştır. Zemahşerî, Kur'an nazımının ve belâgatının taşıdığı inceliklerinin ancak nazım bilgisi ile ortaya konulabileceğini düşünerek tefsirini kaleme almış ve Abdülkâhîr el-Cürçânî'nin nazım teorisini Kur'an sûrelerine tatbik etmeye çalışmıştır.¹¹⁹ “eş-Şifâ bi Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ” isimli eserinde Hz. Peygamberin ortaya koyduğu mucizeler hakkındaki düşüncelerini dile getiren Kâdî İyâz, Kur'an'ın i'câzına dair on dört i'câz yönü zikredip bunlardan çok açık ve tartışma götürmez diye nitelediği dört tanesini tercih etmiştir. Kâdî İyâz'ın tercih ettiği i'câz yönlerinden ikisi Kur'an'ın belâgat, fesâhat ve te'lif gibi dil incelikleriyle ilgili olup diğer ikisi de Kur'an'ın geçmiş ve geleceğe dair gaybi haberlerden oluşmaktadır.

¹¹⁷ Dayf, *Belâga: Tatavvur ve Târîh*, s. 152-153.

¹¹⁸ İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib, *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsiri Kitâb el-Azîz* (thk. Abdüsselâm Abdüssâfi Muhammed), Beyrut 1993, I, s. 52-53.

¹¹⁹ Arefe, *Kadıryetü'l-İ'câz*, s. 661-662.

Hicri altıncı asrın sonları ve yedinci asrın başlarından itibaren ortaya konan eserler daha çok önceki literatürü analiz etmeye, değerlendirmeye ve açıklamaya yönelmişlerdir.¹²⁰ Bu çerçevede hicrî altınca asrın sonları ve yedinci asrın başlarında Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1029), Sekkâkî (ö.626/1049) ve İbn Ebi'l-İsbâ'nın (ö. 654/1077) eserleri ve araştırmaları dikkate değerdir. Cürçânî'nin "Delâilü'l-İ'câz" ve "Esrâru'l-Belâğâ" isimli kitaplarının özeti niteliğindeki "Nihâyetü'l-İ'câz fî Dirâyeti'l-İ'câz" adlı eseri kaleme alan Râzî, sarfe görüşü, Kur'an üslûbu, Kur'an'ın ihtilâf ve çelişkiden uzak oluşu, gaybi haberler ve fesâhat konularını muhtemel i'câz yönleri olarak ele aldıktan sonra Kur'an'ın üstünlüğünü gösteren i'câz yönünün fesâhat olduğunu belirtmiştir. "Miftâhu'l-Ulûm" adlı eserinde Kur'an'ın i'câzını değerlendiren Sekkâkî'ye göre Kur'an'ın üstünlüğü onun nazmında ortaya çıkar ve bu üstünlük ancak dil zevki ile anlaşılır. Dil zevki ise belâgat ve fesâhat ilimleriyle uzun süre meşgul olmakla elde edilir.¹²¹ Kendi dönemine kadar ortaya konan dil ve i'câz kitaplarının neredeyse tamamını gözden geçirerek i'câz ilmine dair "el-Burhân fî İ'câzi'l-Kur'ân" ve "Bedîu'l-Kur'ân" adında iki eseri kaleme alan İbn Ebi'l-İsbâ'nın "el-Burhân"ı günümüze ulaşmamıştır. Ebu'l-İsbâ Kur'an'ın i'câz özelliğini genel olarak onun beyânî yönlerine bağlayarak Kur'an'ın, lafızları, üslûbu, nazmı ve insan psikolojisine olan etkisiyle mu'ciz olduğunu savunmuştur.¹²²

Hicrî sekizinci asırdan ondördüncü asra (XX.yy) kadar geçen süre içerisinde i'câz konusuna dair müstakil eserler ortaya koyan veya kitaplarında bu konuya dair bahisler açan bilginler bulunmaktadır. "Kitâbu'l-Burhân el-Kâşif an İ'câzi'l-Kur'ân" adlı eserinde Cürçânî'nin nazım teorisini savunan Abdülkerim ez-Zemlekânî (ö. 727/1325), Kur'an'ın i'câzını fesâhat ve belâgat'te gören Kazvîni (ö. 750/1350), "el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân" adındaki tefsir usulü kitabında kendisinden önce bu konuda fikir üreten bilginlerin görüşlerini derleyip Kur'an'ın yeni i'câz yönlerinin ortaya çıkarılması noktasında keşif kapısını açık bırakan Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), yine aynı çağda yaşayıp Kur'an'ın bilimsel tefsirini – Kur'an'ın bütün ilimleri ve bilgileri içerdiği tezini taşıyıp ve Kur'an'ın i'câzının bu açıdan değerlendirilmesini eleştirip belâgati, Kur'an'ın erişilmez üstünlüğünü ifade eden i'câzi anlamada en önemli yardımcı kabul eden¹²³ bunun yanında "et-Tirâz fî Esrâri'l-Belâğa ve Ulûmi Hakâiki'l-İ'câz" adlı hacimli eserinde Kur'an'ın üstünlüğünü gösteren i'câz yönlerini; lafızlardaki fesâhat, manalardaki belâgat ve nazım olarak değerlendiren Yahya b. Hamza el-Alevî (ö. 745/1345), Zerkeşî'nin "el-Burhân"ında zikrettiği i'câz bahislerini "el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân" isimli eserinde sıralayan ve bu konuya dair "Mu'terakü'l-

¹²⁰ Yavuz, "İ'câzu'l-Kur'an", s. 404; Umerî, *Mefhûmu'l-İ'câz*, s. 212; Öztürk, *Kur'an Dili ve Retoriği*, s. 160.

¹²¹ Umerî, *Mefhûmu'l-İ'câz*, s. 212.

¹²² bk. Şeyhûn, *el-İ'câz fî Nazmi'l-Kur'ân*, s. 40-52; Yılmaz, Nedim, *İ'câzu'l-Kur'ân*, İstanbul 1984, s. 83-84; Umerî, *Mefhûmu'l-İ'câz*, s. 213.

¹²³ Hâlidî, *el-Beyân fî İ'câzi'l-Kur'ân*, s. 118.

Ekrân fi İ'câzi'l-Kur'ân" isimli müstakil bir eser yazıp "el-İtkân" isimli eserinde Kur'an'ı anlama ve yorumlamada yöntem tarzında işlediği tüm konuları "Mu'terakül-Ekrân" adlı eserinde müstakil birer i'câz vechine dönüştüren Celâlüddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505)¹²⁴, "Risâle fi İ'câzi'l-Kur'ân" isimli eserinde kendilerine meydan okunduğu halde Araçların Kur'an'a karşılık verememelerini Kur'an'ın i'câzının delili olarak gören ve sarfe teorisinin tenkidine ağırlık vererek i'câz yönlerini anlatan Kemal Paşazâde Şemseddin (ö. 940/1534)¹²⁵ ve Kur'an'ın nazım ve belâgat özelliklerini merkeze alan tefsir geleneğini sürdüren ve "İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ mezâyâ'l-Kur'ân el-Kerîm" isimli tefsirinde i'câzı bu bu açılardan ele alan Ebussuûd Efendi (969/1574) bu süreçte, yazmış oldukları eserler ve fikirleriyle Kur'an i'câzına katkı sağlayan İslam bilginleri arasında yer alırlar.

Yirminci yüzyıla gelindiğinde, i'câz konusu üzerine yapılan araştırmaların ve eserlerin çoğaldığı ve konuyla ilgili yeni teori ve görüşlerin ortaya atıldığı görülür. Bu yüzyılda i'câz konusuna yaklaşım tarzları açısından bilimsel i'câzı benimseyenler ve beyânî i'câzı benimseyenler olmak üzere daha çok iki tavır belirginleşmiştir.¹²⁶ Bilimsel i'câzı benimseyenler Batı'da ortaya çıkan bilimsel gelişmelerin etkisiyle Kur'an'ın i'câzını pozitif bilimlerin verileri açısından incelemeye yönelmişler ve bu alanda yeni görüşler ileri sürmüşlerdir. Abdullâh Fikrî, Muhammed Tevfik Sıdkî, Tantâvî Cevherî, Ali Fikrî, Muhammed Ahmed Câdelmevlâ, Ömer Malbârî, Mahmûd Mehdî el-İstanbulî, Muhammed Reşâd Halîfe ve Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî, Seyyid Abdurrahmân el-Kevâkibî, Muhammed Arnaut, Muhammed b. Ahmed İskenderî bu yüzyılda bilimsel i'câzı benimseyen bilginlerden bazılarıdır.¹²⁷ Ülkemizde de Gazi Ahmet Muhtar, Saîd Nursî, Celal Kırca, Haluk Nurbaki ve Suat Yıldırım ortaya koydukları eserlerle bilimsel tefsir ve i'câz yaklaşımını benimseyenler arasında yer alırlar.

Son yıllarda genellikle tikel mevzular ve olgular üzerine yoğunlaşan bilimsel i'câz çalışmalarının yanında bu yaklaşımın bizzat kendisine ilişkin çalışmalar ve telif eserler de yazılmıştır. Muhammed İbrâhim Şerîf'in Hidâyetü'l-Kur'ân fi'l-âfâk ve'l-enfûs ve i'câzuhü'l-ilmî (Kahire, 1986), M. Kamil Abdüssamed'in el-İ'câzü'l-ilmî fi'l-İslâm: el-Kur'ânü'l-Kerîm (Kahire 1993), Muhammed Hasan Heyto'nun el-Mu'cizâtü'l-Kur'âniyye: el-İ'câzü'l-ilmî ve'l-gaybî (Beyrut, 1994), Muhammed Arnaût'un el-İ'câzü'l-İlmî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm (Kahire, t.y.), Sami Ahmed Mevsilî'nin el-İ'câzü'l-ilmî fi'l-Kur'ân: ta'silun fikrî ve tarih ve menhec (Beyrut, 2001), Nayif Münir Faris'in el-İ'câzü'l-ilmî fi'l-Kur'an ve's-sünne (Beyrut, 2006) ve Mervan Vahid Şaban'ın el-İ'câzü'l-Kur'ânî fi dav'i'l-iktişâfi'l-ilmii'l-hadîs: Dirâse târihiyye ve tatbîka muâsıra (Beyrut, 2006) isimli çalışmaları bilimsel i'câz

¹²⁴ Öztürk, *Kur'an Dili ve Retoriği*, s. 160.

¹²⁵ Suyûtî ve Kemal Paşazâde'nin eserlerinin tanıtımı için bk. Yılmaz, *İ'câzü'l-Kur'ân*, s. 85-89.

¹²⁶ Hâlidî, *el-Beyân fi İ'câzi'l-Kur'ân*, s. 121.

¹²⁷ Hâlidî, *el-Beyân fi İ'câzi'l-Kur'ân*, s. 121; Hatîb, *Dirâsetü's-sâbikân*, s. 338.

yaklaşımının kendisini incelemeye çalışan ve bu yaklaşımın çeşitli yönlerini irdeleyen eserlerdir.

Kur'an i'câzını bilimsel veriler ile açıklama çabalarının ardında şüphesiz bilimsel tefsir anlayışı yatmaktadır. Kökenleri itibariyle tefsir tarihinde örnekleri bulunan bir yaklaşım olan bilimsel tefsir hareketi özellikle XX. yüzyılda büyük bir inkişaf göstermiştir. Bu inkişafın altında yatan önemli siyasi, kültürel ve sosyopsikolojik etkenler söz konusudur. Bilimsel tefsir hareketinin en önemli fikri öncülerinden biri Kur'an'ın bütün ilimleri ihtiva ettiği argümanıdır. Bu bakışa göre yapılan çalışmalarda, bilimsel araştırmalarla ortaya çıkan gerçekliklerin Kur'an tarafından önceden haber verildiği ve Kur'an ifadeleriyle bilimsel veriler arasında örtüşme bulunduğu hususu üzerinde durulur. Böylece Kur'an'ın birçok ayetinde, bilhassa tevhid akidesine dikkat çekmek üzere tabiat ilimlerinin alanlarına giren konularda verdiği özlü bilgilerin modern ilmin vardığı sonuçlarla çelişmemesi¹²⁸ ve Araplarla ehl-i kitap bilginlerinin haberdar olmadıkları veya herhangi bir kitapta yer almayan ilimlerin ve bilgilerin Kur'an'da yer alması bu yaklaşımın benimseyenlere göre Kur'an i'câzının göstergeleri arasında yer alır. Fakat belirtmek gerekir ki bu görüş sahipleri bu sözleriyle Kur'an'ın genel ve detaylı olarak bugün bilinen anlamda bütün ilimleri içerdığını dile getirmezler.

Kur'an'ın bilimsel verilerden hareketle yorumlanması ve ihtiva ettiği konuların bilimsel bir i'câz yönü olarak ileri sürülmesi çeşitli açılardan eleştirilmektedir. Bilimsel tefsir ve bununla bağlantılı olarak bilimsel i'câz yaklaşımı eleştirisinde öncelikle modern bilimin bilinenin aksine değişim ve değişkenlik üzerine kurulu karakteri üzerine yeterince düşünülmeden Kur'an yorumlarına girildiğini belirtilir. Diğer yandan özellikle Batı'da geliştirilen tarzıyla ideolojik aygıtlarla donanmış modern bilimlerin nötr olarak kabul edilip bunların Kur'an yorumlarında veri olarak kullanılmasının olumsuz neticeleri üzerinde durulur. Ayrıca bilimsel verilerle yorumlanmaya çalışıldığı zamanlarda, varlık ve olaylar üzerine hikmet sahibi olan Kur'an'ın bu konumunu kaybedip bilimsel sonuçlar karşısında bir nesne haline geldiği gibi bazı eleştiriler sözkonusudur.

Yirminci yüzyılda büyük bir inkişaf gerçekleştiren bilimsel tefsir ve bilimsel i'câz hareketinin yanında, Kur'an'ın dilsel ve edebi üstünlüğüne yapılan vurgular da artarak devam etmiş ve çeşitli eserler ortaya konulmuştur. Bu yüzyılda Kur'an'ın dil ve edebiyat eksenli i'câzını özellikle vurgulayanlar arasında Cemâluddîn el-Kâsimî (ö. 1332/1914), Muhammed Abduh (ö. 1323/1905), Abdurrahmân el-Kevâkibî, Muhammed Reşîd Rızâ (ö. 1354/1935), Abdullâh Dihlevî, Abdülâlîm el-Hindî, Mustafâ Sâdık er-Râfî (ö. 1356/1937), Emîn el-Hûlî (ö. 1369/1966), Seyyid Kutub (ö. 1369/1966), Muhammed Abdülazîm ez-Zerkânî, Muhammed Abdullâh Drâz (ö. 1377/1958), Ahmed Mustafâ el-Merâğî

¹²⁸ Yıldırım, Suat, "Kur'an" (İ'câzı ve Üslubu), *DİA*, XXVI, 397.

(ö. 1371/1952), Ebû'l-Hasen eş-Şa'rânî, Muhammed Saîd Ramazân el-Bûtî¹²⁹ ve Saîd Nursî (ö. 1960) gibi İslam bilginleri ve araştırmacıları bulunmaktadır.

Bu kişilerden biri olan Reşîd Rızâ, “Tefsûru'l-Menâr” isimli eserde Bakara Suresi'nde yer alan teahdî ayetleri (Bakara, 2/23-24) bağlamında Kur'an'ın i'câz yönleri üzerinde durmuştur. Reşîd Rızâ üslup, nazım, belâgat gibi dil konularının yanında Kur'an'da yer alan gaybi haberleri, Kur'an'ın ihtilaftan uzak oluşunu, teşriinde bulunan i'câzı, zamanla hiçbir hükmünün geçersiz olmayışını ve insanlığın bilgi sahibi olmadığı bazı gerçeklerin Kur'an tarafından dile getirilmesini önemli i'câz yönleri olarak belirtmiştir.¹³⁰ Başlangıçta “Târîhu Âdâbî'l-Arab” isimli eserinin bir parçası iken sonradan müstakil olarak neşredilen “İ'câzu'l-Kur'ân ve'l-Belâgatü'n-Nebeviyye” isimli eserde Mustafâ Sâdık er-Râfî Kur'an'ın, başka i'câz yönlerine sahip olmakla birlikte en temel i'câz yönünün onun nazmında ortaya çıktığını dile getirmiştir. Râfî, Kur'an nazmındaki i'câzın üç biçimde ortaya çıktığını belirterek harfler-harflerin sesleri, kelimeler-kelimelerin harfleri ve cümleler-cümlelerin kelimeleri gibi başlıklarla Kur'an nazımının inceliklerini bu üç yapı açısından incelemiş ve Kur'an nazımının taşıdığı müzikal armoniden söz etmiştir.¹³¹

M. Abdullah Drâz Kur'an'ın dil özellikleri açısından üstünlüğünü vurguladığı “en-Nebeü'l-Azîm” isimli eserinde başta lugavî i'câz olmak üzere Kur'an'ın bilimsel ve teşriî i'câzından söz etmiştir. Drâz'a göre Kur'an'ın meydan okuması lugavî açıdan gerçekleştiği için lugavî i'câz önemlidir.¹³² “et-Tasvîru'l-Fennî fi'l-Kur'ân”, “Meşâhidü'l-Kiyâme fi'l-Kur'ân” isimli müstakil eserlerinde ve “Fîzilâli'l-Kur'ân” isimli tefsirinde Kur'an'ın mahiyeti, nazmı, üslûbu ve kaynağının ilahi oluşu gibi çeşitli konulara değinen Seyyid Kutub'un dikkat çektiği en önemli yön Kur'an'daki edebî tasvirdir. Kur'an üslûbündeki edebî güzellik yönlerine dikkat çeken bir kişi olarak onun Kur'an ile ilgili çalışmalarında öncekilerden değişik bir yola başvurduğu görülmektedir. Allah'ın kitabında bulunan katıksız sanat güzelliğinin idrak edilmesine yönelik bir anlayışı vardır. Ona göre Kur'an'ın i'câzı, olayları, canlı ve cansız varlıkları, insan tiplerini vs. tasvirdeki üstünlüğündedir.¹³³

Yakın zamanların en önemli simalarından biri de şüphesiz Saîd Nursî (ö. 1960)'dir. Onun altı bin sayfaya yakın külliyatında i'câz-ı Kur'ân konusu geniş yer tutmaktadır. Sözler adlı eserinin içinde yer alan “Mu'cizât-ı Kur'âniye” adlı risale doğrudan Kur'an'ın i'câzını ve i'câz yönlerini ele almakta bunun dışındaki eserlerinde de i'câz konusu çokça işlenmektedir. Nursî'nin konuyla ilgili en

¹²⁹ Hâlidî, *el-Beyân fi İ'câzi'l-Kur'ân*, s. 122-123.

¹³⁰ Hâlidî, *el-Beyân fi İ'câzi'l-Kur'ân*, s. 123.

¹³¹ Hâlidî, *el-Beyân fi İ'câzi'l-Kur'ân*, s. 123-124.

¹³² Müslim, *Mebâhis*, s. 97.

¹³³ Yılmaz, *İ'câzu'l-Kur'ân*, s. 103.

önemli eseri “İşârâtü'l-İ'câz fi Mezânni'l-Îcâz”dır. İ'câzın en önemli yönünü ve esasını Kur'an nazmındaki belâgatte gören Nursî'nin¹³⁴ şu cümleleri onun i'câz ile ilgili kanaatini yansıtır niteliktedir: “Şu İşârâtü'l-İ'câz adlı eserde maksadımız; Kur'an'ın nazmına, lafzına ve ibaresine ait i'câz işaretlerini ve remizlerini beyân etmektir. Çünkü i'câzın mühim bir vechi nazmında tecelli eder. Ve en parlak i'câz Kur'an'ın nazmındaki nakışlardan ibarettir.”¹³⁵ Nursî, eserlerinde i'câz vecihlerini kırk olarak zikretmiş ve bu vecihleri geniş olarak açıklamıştır. O, Kur'an'ın nazmının üzerinde durduğu kadar mana, muhteva ve ihtiva ettiği konuları, prensipleri üzerinde de çok durup meseleyi geniş ve etraflıca ele almıştır.¹³⁶

Ayrıca son dönemlerde yukarıda işaret edilen iki belirgin tavrın yanında değişik i'câz teorilerinin ortaya atıldığı söylenebilir. Bu değişik i'câz teorileri bilimsel i'câz tavrına yakın öncüllerden hareket etmektedirler. Bu teorilerinin başında Reşâd Abdülhalîm Halife¹³⁷, Ahmed Deadat¹³⁸, Abdüddâim Kâhil¹³⁹, Rıdvan Saîd Fakîh¹⁴⁰ ve Abdürrezzâk Nevfel tarafından ortaya atılan sayısal temelli i'câz teorileri yer almaktadır. Bu kişilerin eserlerinin yanında son yıllarda bu teoriyi savunan başka telif eserler de ortaya konulmuştur. Harf sembolizmi üzerinden eşya ve olayları anlamlandırmaya çalışan tavra benzer bir yaklaşımla sayı sembolizmini kullanan veya sayılardan hareketle geliştirilen bu i'câz teorileri birçok düşünür tarafından telif eserler ve süreli yayınlarda eleştirilmiştir.¹⁴¹ Temel kalkış noktaları itibarıyla birbirine yakın düşünen bu araştırmacılar arasından Nevfel'in teorisi, Kur'an'da geçen birtakım kelimelerin ve zıt anlamlı sözcüklerin tekrar edilme rakamlarında ve sayılarında görülen denge ve benzerlik itibarıyla, sayılar açısından gerçekleştiği varsayılan bir i'câz teorisidir. Bu teoride söz edilen denge ve benzerlik, Kur'an'da anlam yönünden birbirine zıt veya konu açısından birbirine yakın ve birbirini andıran kelimelerin ve türevlerinin rakamsal açıdan eşit sayıda tekrar edilmesiyle ortaya çıkmaktadır.¹⁴²

Sayısal i'câz teorisinin yanında tıp¹⁴³, iktisat¹⁴⁴, şiir¹⁴⁵, morfoloji¹⁴⁶ zooloji¹⁴⁷,

¹³⁴ Mehmet Kileci, *Risale-i Nur'da Kur'an Mucizesi*, İstanbul 1997, s. 38

¹³⁵ Saîd Nursî, *İşârâtü'l-İ'câz* (trc. Abdülmecid Nursi), Ankara 1983, s. 11

¹³⁶ Kileci, *Risale-i Nur'da Kur'an Mucizesi*, s. 39.

¹³⁷ Reşad, Halife, *Tis'a Aşer: delaletim cedide fi i'câzi'l-Kur'an*, Dimeşk, t.y.

¹³⁸ Ahmet Deadat, *Kur'an En Büyük Mucize*, (trc. Edip Yüksel), İstanbul 1985.

¹³⁹ Abdüddâim Kâhil, *Âfâku'l-İ'câz er-Rakmî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Şam 2006.

¹⁴⁰ Rıdvan Saîd Fakîh, *el-Kuşûf fi İ'câz el-Kur'âni ve İlmi'l-Hurûf*, Beyrut 2002.

¹⁴¹ Bu eleştirilerden biri için bk. Eşref Abdürrezzâk Karter, *Resmü'l-Mushaf ve İ'câzü'l-Adedi: Dirâse Nakdiyye fi Kütübi'l-İ'câzi'l-Adedi fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut 1999.

¹⁴² Abdürrezzâk Nevfel, *el-İ'câzü'l-Adedi li'l-Kur'an*, Beyrut 1987, s. 1-55.

¹⁴³ Seyfeddîn Sibâi, *el-İ'câz Beyne'l-Fıkh ve't-Tıbb ve'l-Kâmûn*, y.y., 1977; Ahmed Mustafâ Kemâl ve diğerleri, *el-İ'câzü'l-İlmî fi'n-Nâsiye*, Mekke 1987; Seyyid Cümeylî, *el-İ'câzu't-Tıbbî fi'l-Kur'an* (trc. Muhammed Mütcevelli Şa'râvî), Beyrut 1987; Mahmud Diab, *el-İ'câzü't-Tıbbî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire 1988.

kozmozoloji¹⁴⁸, botanik¹⁴⁹ ve kırâat¹⁵⁰ gibi bilimsel, edebî ve ilmî sahalarda Kur'an i'câzını ispata çalışan ve bu ilimlerin verileriyle Kur'an'ın verdiği bilgiler arasındaki münasebeti ve yakınlığı ele alan değişik i'câz teorileri gündeme getirilmiş ve bu doğrultuda telif eserler ortaya konulmuştur. Bu tarz eserlerin telifinde özellikle son yıllarda büyük bir artışın görüldüğü söylenebilir. Ancak Kur'an i'câzının değişik ve farklı alanlar üzerinden yorumlanmaya girilmesi beraberinde birtakım problemler de getirmektedir. Her şeyden önce Kur'an mesajının taşıdığı bütünlük, her ne kadar sık sık O'nun bir hidayet kitabı olduğu vurgulansa da bu şekilde mevzulara ve dallara ayırma işleminde zamanla kaybolmaktadır. Ayrıca bu tür çalışmalarda içkin olduğu gözlenen Kur'an'ın zamanla daha iyi anlaşıldığı önermesi ve ileri sürülen yaklaşımlar neredeyse ilahi kelamın kendilerine nazil olduğu ilk Müslüman kitleyi Kur'an'ın yabancıya haline getirmektedir.

Sonuç

İslam'ın maksatlarını insanlara ulaştırmak amacıyla tarihte görülmemiş dilsel bir vaka olarak indirilen Kur'an Arapların edebi geleneklerinin tüm unsurlarına uygun olarak nazil olmuştur. Fakat bilinen kelimelerden hiçbirisine benzemeyişi ve sahip olduğu nazım ve üslubuyla dönemin söz ve metinlerine olan farklılık ve üstünlüğü ile öne çıkmıştır. Şüphesiz bunda onun sahip olduğu dilin referans itibarıyla diğer söz ve m'âniyetlere olan farklılığı önemli noktayı oluşturur. Nüzül döneminde Kur'an'ın ilahi kaynağı ve ilk mübelliğinin doğruluğuna yönelik tenkitler karşısında inkarcı kişilere meydan okuma (tehadî) başlamış ve ilgili ayetlerde itiraz edilen noktaların doğruluğu bizzat Kur'an dilinin edebi gücü üzerinden pekiştirilip vurgulanmıştır. Nüzül dönemi incelendiğinde bu süreçteki gelişmeler sonucunda "Kur'an'ın ilahi kaynağa dayandığı", "Hz. Peygamber'in nübüvvetinin doğruluğunu" ve "benzerinin getirilemez oluşu" gibi kavramların i'câz fikri içerisinde yer aldıkları görülür.

Hicri ikinci asır bir önceki asra göre birçok açıdan Müslüman topluluklar için

¹⁴⁴ Rif'at Seyyid Avdî, *el-İ'câzül-Kur'ânî fi Mecâli'l-İktisâd*, y.y., 2000. Yazar eserde Kur'an'daki ribâ ayetlerinin mu'ciz tarzda geldiğini ispata çalışmıştır, bk. s. 15; Refik Yunus Mısri, *el-İ'câzül-İktisâdî li'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Dimaşk 2005.

¹⁴⁵ Merzûkî, Ebû Ya'reb, *Fi'l Alâkati Beyne's-Şi'ri'l-Mutlak ve'l-İ'câz el-Kur'ânî*, Beyrut 2000.

¹⁴⁶ Kaysî, Avdetullah Menî', *Sırru'l-İ'câz fi Tenevvü'l-Müştekâ Min Aslin Lugaviyyin Vâhidin fi'l-Kur'ân*, Amman 1996.

¹⁴⁷ Abdülmünim Muhammed Hanfî, *Âlemi'n-Nahl ve İ'câzül-Kur'ânî'l-Kerîm*, y.y. , y.y. , t.y. ; Neccâr, Zaglûl Râğb, *el-Hayevân fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm: min âyâtü'l-i'câzül-ilmî*, Beyrut 2006.

¹⁴⁸ Hesebün Nebî, Mansur Muhammed, *el-Kevn ve İ'câzül-İlm li'l-Kur'ân*, Kahire 1991; Süleyman Taravâne, *el-İ'câzül-İlmî fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm: el-kevnu ve'l-mâu*, Amman 2000. Hasan Ebûlayneyn, *Mine'l-İ'câzül-İlmî fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm: maa âyetallâhi fi's-semâi ve'l-arz fi dâvî'd-dirâsâti'l-coğrâfiyye el-felekiyye ve't-tabiiyye*, Riyad 2005.

¹⁴⁹ Ebu'l-Atâ Nazmi Halîl, *İ'câzül-Nebât fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Adana, t.y.

¹⁵⁰ Fethî Abdülkâdir Ferîd, *el-İ'câz ve'l-Kirâa*, y.y., 1982.

daha farklı bir zaman dilimi haline gelmiştir. İslam fetihleriyle birlikte ilk dönemlerde daha sade bir hayat sürdüren Müslümanlar farklı bölgelere taşınmışlar ve bunun sonucunda çok değişik fikir ve düşünce ile tanışmaya başlamışlardır. Ayrıca değişik kültür ve dini geleneklerle olan yakınlaşma beraberinde birçok dini tartışmayı getirmiştir. Böyle bir atmosfer içerisinde Müslüman kitlelerin inancının temel kaynağı olan Kur'an ve Hz. Peygamber'in nübüvveti çeşitli tenkitlere ve itirazlara maruz kalmıştır. Bu süreçte Kur'an'ı ve Hz. Peygamber'in nübüvvetini savunmak üzere başta kelimciler olmak üzere dilbilimciler ve müfessirler harekete geçmişlerdir. Özellikle gayr-ı Müslim unsurlara karşı İslam'ı ve Kur'an'ı savunmayı kendileri için bir misyon olarak seçen Mu'tezile bilginleri Kur'an'ın i'câz fikrine hizmet etmişlerdir. Bu dönemde ayrıca Mu'tezili çevrelerde Kur'an'ın zati özellikleri itibariyle değil de Allah'ın Arapları Kur'an'ın benzerini ortaya koymaktan men etmesiyle muciz olduğunu düşünen ve daha çok ünlü kelimci Nazzâm'a atfedilen sarfe görüşü taraftarları da bulunmaktadır. Sarfe görüşünde i'câzın inkarı söz konusu olmayıp mucizelik fikri Kur'an'ın zati özelliklerin dışında aranmıştır.

Hicri üçüncü asrın başlarında ünlü edip ve kelimci olan Câhız'ın çabaları i'câz düşüncesi açısından önem taşır. O araştırmacılar tarafından i'câz meselesiyle ilgili ilk eser olduğu belirtilen "Nazmu'l-Kur'ân"ı kaleme almış ve diğer eserlerinde de ortaya koyduğu fikirleriyle sonraki dönem bilginlerinin kanaatlerine tesir eden düşünsel bir yol açmıştır. İ'câz ve aynı anlamda kullanılan mucize kelimeleri terimsel anlamda Kur'an'da ve hadislerde yer almazlar. Bu kelimeler 3/9. asrın ikinci yarısından itibaren yayılmaya başlamış ve bu asrın sonlarında "belâgatça erişilmesi imkansız" manasını ifade eder olmuştur. Bu noktada nüzül döneminde ortaya çıkan gelişmelerin kavramsal düzeydeki ifadelendirilmesi yeterli olmayınca İslam bilginleri ilmi bir terim olarak i'câz kelimesini kullanmaya başlamışlardır. Hicri üçüncü yüzyıldan sonra artık bizzat i'câz başlığı taşıyan birçok eser telif edilmeye başlamıştır. Bu noktada özellikle Rummâni, Hattâbi, Bâkullâni, Kâdi Abdülcebbâr ve Abdülkâhir Cürçânî'nin müellefatı önem arz etmektedir. Kur'an'ın sahip olduğu i'câza ilişkin tarihsel süreçte birçok i'câz yönü ileri süren İslam bilginlerinin nezdinde esas olarak bu kelama ayrıcalığını kazandıran en önemli unsurlar onun ilahi bir kelim oluşu ve zati özellikleri (belâgat, nazım vb.) olagelmıştır.

Kaynakça

- Abdülcebbâr, Abdülcebbâr b. Ahmed Kâdi, *el-Muğni fî Evbâbi'l-Adl ve't-Tevhîd*, I-XX, (nşr. Emîn el-Hûlî), Matbaatu Dâri'l-Kütüb, Kahire, 1960.
- Arefe, Abdülazîz Abdülmütî, *Kadıyyetü'l-İ'câz el-Kur'ânî ve Eseruhâ fî Tedvîni'l-Belâğati'l-Arabîyye*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1985.

- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir Abdülkâhir, *el-Fark Beyne'l-Fırak ve Beyânu'l-fırka en-nâciye minhum*, (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Mektebetü Dâri't-Turâs, Kahire, t.y.
- Bâkallânî, el-Kâdî Ebû Bekr, *İ'câzu'l-Kur'ân*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1988.
- Bin Nebi, Malik, *Kur'an-ı Kerim Mucizesi*, (trc. Ergun Göze), Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1991.
- Bint eş-Şâtî', Âişe Abdurrahmân, *el-İ'câzu'l-Beyânî li'l-Kur'ân*, Dâru'l-Maârif, Kahire, 1987.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil, *Sâhihu'l-Buhârî*, I-VIII, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, t.y.
- Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, (trc. Burhan Koroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli), Kitabevi, İstanbul, 2000.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb, *Kitâbu'l-Hayevân*, I-VII, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1969.
- _____ *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I-IV, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Mektebetü'l-Hancî, Mısır, 1975.
- _____ *Hucecü'n-Nübüvve*, (*Resâilü'l-Câhız* içerisinde), I-IV, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1979.
- _____ *Halku'l-Kur'ân*, (*Resâilü'l-Câhız* içerisinde), I-IV, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1979.
- Çağatay, Neşet, *İslam Tarihi (Başlangıçtan Abbiseler Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.
- Dayf, Şevkî, *el-Belâğa: Tatavvur ve Târîh*, Dâru'l-Ma'rife, Kahire, t.y.
- _____ *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, I-IX, Dâru'l-Maârif, Kahire, t.y.
- Derveze, M. İzzet, *Kur'anü'l-Mecîd*, (trc. Vahdettin İnce), Ekin Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- Drâz, Muhammed Abdullah, *En Mühim Mesaj: Kur'an*, (trc. Suat Yıldırım), Işık Yayınları, İstanbul, 2003.
- Ebu Zeyd, Nasr Hâmid, *İlâhî Hitâbın Tabiatı Metin Anlayışımız ve Kur'an İlimleri Üzerine*, (trc. Mehmet Emin Maşalı), Kitâbiyât, Ankara, 2001.
- Emin, Ahmed, *Fecru'l-İslâm*, (trc. Ahmed Serdaroğlu), Kılıç Kitabevi, Ankara, 1976.
- Encyclopedia of Islam*, New Edition, Leiden, 1971, III.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Darul Funun İlahiyat Fakültesi Neşriyatı, İstanbul, 1928.
- Ferrûh, Ömer, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, I-VI, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1965.

- Firuzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2003.
- Görgün, Tahsin, "Kur'an" (Mahiyeti), *DİA*, TDV yay. , Ankara, 2002, XXVI.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullâh, *Kur'an'ın Belâgatı ve İcâzı Üzerine*, Ekev Yayınevi, Erzurum, 2001.
- _____ "Kelamcılar ve İslam Felsefecilerinin Belâgat ve İcâz İlimlerinin Gelişmesindeki Rollerini", *EAÜİF Dergisi*, IX
- Hâlidî, Salâh Abdülfettâh, *el-Beyân fi İcâzi'l-Kur'an*, Daru Ammâr, Amman, 1992.
- _____ *İcâzu'l-Kur'an el-Beyânî ve Delâilu Masdarih er-Rabbânî*, Dâru Ammâr, Amman, 2000.
- Hatîb, Abdülkerim, *el-İcâz fi Dirâseti's-Sâbikîn*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, y.y. , 1973.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Muhammed b. İbrahim, *Beyânü İcâzi'l-Kur'an, Selâsu Resâil* içerisinde, (thk. Ahmed Muhammed Halefullâh, Muhammed Zağlûl Selâm), Dâru'l-Maârif, Kahire, t.y.
- Hımsî, Naîm, "Târîhu Fikrati İcâzi'l-Kur'an", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-Arabî*, c. 27, böl. I-VI, Şam, 1957.
- İsfehânî, Râğîb, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 2002.
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (trc. Süleyman Ateş), AÜİF Yayınları, AÜ. Basımevi, Ankara, 1975.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib, *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-V, (thk. Abdüsselâm Abdüssâfi Muhammed), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân Ebû Zeyd Veliyyüddîn, *Mukaddime*, I-II, (trc. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 2004.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I-IV, (thk. Muhammed Ali Kutub-Muhammed Delibalta), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1992.Kahire, 1973.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vil-i Müşkili'l-Kur'an*, (thk. Seyyid Ahmed Sakt), Dâru't-Türas, Kahire, 1973
- İbn Nedîm, *el-Fihrist*, (thk. İbrahim Ramazan), Dâru'l-Marife, Beyrut, 1997.
- Kassâb, Velîd, *et-Türâsü'n-Nakdî ve'l-Belâgî li'l-Mu'tezile*, Dâru's-Sekâfe, Devha, 1985.
- Kattân, Mennâ', *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1998.
- Kılıç, Sadık, *Kuran Dildeki Sonsuz Mucize*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kileci, Mehmet, *Risale-i Nur'da Kur'an Mucizesi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.

- Koç, M. Akif, "Kur'an'ı Kerim'in İ'câzında Sarfe Nazariyesi", *Yeni Ümit*, İstanbul, Ocak-Mart 98.
- Konaklı, Numan, "İ'câzû'l-Kur'ân Düşüncesinin Temelleri: Câhız Örneği", *Marife Dergisi*, Konya, 2009, yıl: 9
- Kutub, Seyyid, *Kur'an'da Edebi Tasvir*, (trc. M. Kamil Çetiner), Arslan Yayınları, İstanbul, 1997.
- Mahlûf, Abdürraûf, *el-Bâkullâni ve Kitâbuhû İ'câzû'l-Kur'ân: Dirâse Tahlîliyye*, Menşûrâtü Dar'i-Mektebetü'l-Hayât, Beyrut, 1978.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn el-Kuşeyrî en-Neysâbüri, *Sâhihu Müslim*, I-V, (nşr. M. Fuâd Abdülbâkî), el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, t.y.
- Müslim, Mustafâ, *Mebâhis fi İ'câzi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Menâre, Cidde, 1988.
- Nevfel, Abdürrezzâk, *el-İ'câzû'l-Adedi li'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut, 1987.
- Nursî, Saîd, *İşârâtü'l-İ'câz*, (trc. Abdülmecîd Nursî), Tenvir Neşriyat, Ankara, 1983.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'ân Dili ve Retoriği; Kur'an Metninin Dokusu Üzerine Tartışmalar*, Kitâbiyât, Ankara, 2002.
- Polat, Fethi Ahmed, "Bir İ'câzû'l-Kur'ân İddiası: Sarfe", *Marife Dergisi*, Konya, 2003, Kış, III.
- Râfî, M. Sâdık, *İ'câzû'l-Kur'ân ve'l-Belâgatü'n-Nebeviyye*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2004.
- Râzî, Fahrüddîn, *Tefsir-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, (trc. Suat Yıldırım, Sadık Kılıç, Sadık Doğru, Lütfullâh Cebeci), Akçağ Yayınları, Ankara, 1991, XII
- Rummânî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsa, *en-Nüket fi İ'câzi'l-Kur'ân*, (Selâsu Resâil içersinde), (thk. Ahmed Muhammed Halefullâh, Muhammed Zağlûl Selâm), Dâru'l-Maârif, Kahire, t.y.
- Sâlih, Subhî, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1990.
- Sultân, Münîr, *İ'câzû'l-Kur'ân Beyne'l-Mu'tezile ve'l-Eşâira*, Münşetü'l-Maârif, İskenderiye, 1987.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 2002.
- Şeşen, Ramazan "Câhiz", *DİA*, TDV yay. , İstanbul, 1993.
- Şeyhûn, Mahmûd, *el-İ'câz fi Nazmi'l-Kur'ân*, *Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye*, Kahire, 1978.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili âyi'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2000.

- Umerî, Ahmed Cemâl, *Mefhûmu'l-İcâz el-Kur'ânî hatte'l-karn es-sâdis el-hicrî*, Daru'l-Maârif, Kahire, 1984
- Yavuz, Y. Şevki, "İcâzu'l-Kur'ân", *DİA*, TDV yay. , İstanbul, 2001.
- Yıldırım, Suat, "İcâzu'l-Kur'ân İlmi", *Yeni Ümit*, İstanbul, 2002, sayı: 57.
- _____ "Kur'an" (İcâzı ve Üslûbu), *DİA*, TDV yay. , Ankara, 2002, XXVI.
- Yılmaz, Nedim, *İcâzu'l-Kur'an*, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul, 1984.
- Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2001.
- Zerkeşi, Bedreddîn Muhammed b. Abdullâh, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I-IV, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957.
- Zerzûr, Adnân Muhammed, *Ulûmu'l-Kur'ân, el-Mektebetü'l-İslâmî*, Beyrut, 1991.
- Zeytûn, Ali Mehdi, *İcâzu'l-Kur'ân ve Eseruhâ fi Tekevviini'n-Nakdi'l-Edebî*, Dâru'l-Meşrik, Beyrut, 1992.